

№ 3 (41)
2022

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

Azerbaijani journal of

agroconomics.az

Экономика
сельского хозяйства

Agricultural
Economics

Azərbaycan Respublikasının
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

AQRAR TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

Agricultural Research Center
Ministry of Agriculture
of the Republic
of Azerbaijan

Azərbaycan Respublikası
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
Aqrar Tədqiqatlar
Mərkəzi

Центр аграрных исследований
Министерство Сельского
Хозяйства Азербайджанской
Республики

Azerbaijani journal of
Agricultural Economics
(scientific-practical journal)

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktik jurnal

Экономика сельского хозяйства

(научно-практический журнал)

Directory of
Research Journal
Indexing

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index

Research Bible

№ 3 (41)

BAKI – 2022

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Baş redaktorun müavini: Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Redaksiya heyəti:

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

Erol H. Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Çang-Gil Kim, professor (Koreya Respublikası)

Hətəmov A.N., i.ü.f.d., dosent

Hüseyn R.Z., i.e.d.

İbrahimov M.A., i.e.d.

Qasımlı V.Ə., i.e.d., professor

Lətifova E.N., a.e.ü.f.d.

Mukailov M.C., akademik (Rusiya)

Dr., Njavro Mario (Xorvatiya)

Dr., Pesti Çaba (Macarıstan)

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Dr., Siemen van Berkum (Hollandiya)

Şalbutov N.Ə., i.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Məsul redaktor: İsmayılov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 11.12.2020-ci il tarixli qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na yenidən daxil edilmişdir.

“Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun 2011-2018-ci illərdə nəşr olunan “Elmi əsərləri” jurnalının (ISSN 2078-6042) hüquqi varisidir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalı hər rübdə 1 dəfədən az olmamaqla nəşr olunur.

Məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1010, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Nizami küçəsi, 92.

Telefon: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-poçt: journalagroeeconomics@gmail.com

Jurnalın saytı: agroeeconomics.az

Jurnal **Google Scholar**, **DRJI**, **ESJI**, **Research Bible** bazalarında indeksləşdirilir

Jurnalda dərc edilmiş materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Dizayn və tərtibat: V. Cabbaroğlu

ISSN: 2788-8746

E-ISSN: 2788-8754

Azerbaijani journal of Agricultural Economics - scientific-practical journal
The founder: Agricultural Research Center under the Ministry of Agriculture
of the Republic of Azerbaijan

Editor-in-chief: Ph.D. Fikratzada F.F.
Deputy Editor-in-Chief: Prof. Dr. Khalilov H.A.

Editorial Board

Prof. Dr. Abbasov V.H.	Dr. Huseyn R.Z.
Prof. Dr. Atashov B.Kh.	Prof. Dr. Ibrahimov M.A.
Ph.D. Babayeva V.M.	Ph.D. Latifova E.N.
Prof. Dr. Balayev R.A.	Prof. Dr. Mukailov M.C. (Russia)
Ph.D. Csaba Pesti (Hungary)	Ph.D., University Professor Mario Njavro (Croatia)
Prof. Dr. Erol H. Chakmak (Turkey)	Ph.D. Rustamov V. A.
Prof. Chang-Gil Kim (Republic of Korea)	Ph.D. Siemen van Berkum (Netherlands)
Prof. Dr. Gasimli V.A.	Ph.D. Shalbuzov N. A.
Ph.D., Associate Professor Hatamov A.N.	Dr. Valiyev A. H.

Editor: Ismayilov V.C.

The journal was registered with the number 3397 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 18.04.2011 and re-included in the “List of scientific publications recommended to publish the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan” according to the decision of 11.12.2020 on economic sciences by the decision of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

The scientific-practical journal “Agricultural economics” is the legal successor of the “Scientific works” journal (ISSN: 2078-6042) of the Research Institute of Economics of Agriculture published in 2011-2018.

The journal “Agricultural economics” is being published not less than once every quarter.

The articles are published in 3 languages (Azerbaijani, English and Russian).

Contact Information

AZ 1010 Baku, Azerbaijan. Nizami street, 92
Phone: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-mail: journalagroeeconomics@gmail.com

Website: agroeeconomics.az

The journal is indexed in databases **Google Scholar, DRJI, ESJI, Research Bible**

It is important to refer to the journal when the materials published in the journal are used.
The author is responsible for the facts and figures contained in the published materials.

Design and layout: V. Jabbaroglu

ISSN: 2788-8746
E-ISSN: 2788-8754

Экономика сельского хозяйства - научно-практический журнал
Учредитель: Центр аграрных исследований при Министерстве Сельского Хозяйства
Азербайджанской Республики

Главный редактор: д.ф.э.н Фикратзаде Ф.Ф.
Заместитель главного редактора: д.э.н., профессор Халилов Х.А.

Редакционная коллегия

Д.э.н., профессор Аббасов В.Х.	Акад. Мукайлов М.Дж. (Россия)
Д.э.н., профессор Аташов Б.Х.	Др., Нджавро Марио (Хорватия)
Д.ф.э.н., Бабаева В.М.	Др., Пести Чаба (Венгрия)
Д.э.н., профессор Балаев Р.А.	Д.ф.э.н., Рустамов В.А.
Д.э.н., Велиев А.Х.	Др., Симен ван Беркум (Нидерланды)
Д.э.н., профессор Гасымлы В.А.	Д.ф.э.н., доцент Хатамов А.Н.
Д.э.н., Гусейн Р.З.	Др. Пр. Эрол Х. Чакмак (Турция)
Д.э.н., Ибрагимов М.А.	Пр. Чанг-Гиль Ким (Республика Корея)
Д.ф.э.н., Лятифова Э.Н.	Д.ф.э.н., Шалбузов Н.А.

Ответственный редактор: Исмаилов В.Дж.

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики 18.04.2011 года под номером 3397 и решением Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 11.12.2020 года вновь включен в «Список научных изданий, рекомендованных к публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике» по экономическим наукам.

Научно-практический журнал «Экономика сельского хозяйства» является правопреемником журнала «Научные труды» (ISSN: 2078-6042) Научно-исследовательского института экономики сельского хозяйства, изданного в 2011-2018 годах.

Журнал «Экономика сельского хозяйства» издаётся не реже одного раза в квартал.

В журнале статьи публикуются на 3 языках (азербайджанском, русском и английском)

Контакты:

AZ 1010, Баку. Сабаильский район, улица Низами, 92.
Телефон: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, э-почта: journalagroeeconomics@gmail.com

Сайт: agroeeconomics.az

Журнал индексируется в базах данных **Google Scholar, DRJI, ESJI, Research Bible**

При использовании материалов, опубликованных в журнале, важно ссылаться на журнал.
Автор несет ответственность за факты и цифры в опубликованных материалах.

Дизайн и верстка: В. Джаббароглу

ISSN: 2788-8746
E-ISSN: 2788-8754

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi və institusional inkişaf

F.F. Fikrətzadə, P.F. Əliyev

Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf prinsipləri baxımından tənzimlənməsi 9

C.C. Allahverdiyeva

Taxıl bazarının tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə 33

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri

N.Q. Hacıyev

Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətlilik: dayanıqlı inkişaf kontekstində nəzəri yanaşmaların təhlili 41

T.H. Səfərli

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri 49

Aqrar innovasiya və səmərəlilik məsələləri

R.Ə. Balayev, F.M. İbrahimov, U.Ə. Ağakışiyeva

Aqrar-sənaye sahələrində süni intellektin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinin konseptual məsələləri 58

Q.Q. Şərifov

ISO 21001:2018 standartının Azərbaycan Respublikasında tətbiqi təcrübəsi: əsas həllər və yanaşmalar 67

Aqrar sığorta, kredit və maliyyə problemləri

M.M. Tükanov

Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri 81

C O N T E N T

State regulation of Agriculture and institutional development

F.F. Fikratzade, P.F. Aliyev

Regulation of the agricultural sector of the Republic of Azerbaijan in terms of the principles of sustainable development 9

J.J. Allahverdiyeva

International experience in grain market regulation 33

Issues of economic efficiency and competitiveness of agricultural production

N.G. Hajiyeu

Agricultural competitiveness: Analysis of theoretical approaches in the context of sustainable development 41

T.H. Safarli

Issues on ensure of food security 49

Agrarian innovation and efficiency issues

R.A. Balayev, F.M. Ibrahimov, U.A. Agakishiyeva

Conceptual issues of expanding the scope of application of artificial intelligence in agro-industrial fields 58

G.G. Sharifov

Experience of introducing ISO 21001:2018 standard in the Republic of Azerbaijan: main approaches and solutions 67

Agricultural insurance, credit and financial problems

M.M. Tukanov

Directions for improving agricultural financial supply 81

СОДЕРЖАНИЕ

Государственное регулирование сельского хозяйства и институциональное развитие

Ф.Ф. Фикретзаде, П.Ф. Алиев

Регулирование сельскохозяйственного сектора Азербайджанской Республики
с точки зрения принципов устойчивого развития 9

Дж.Дж. Аллахвердиева

Международный опыт регулирования рынка зерна 33

Вопросы экономической эффективности и конкурентоспособности сельскохозяйственного производства

Н.Г. Гаджиев

Конкурентоспособность сельского хозяйства: анализ теоретических подходов
в контексте устойчивого развития 41

Т.Г. Сафарли

Вопросы обеспечения продовольственной безопасности 49

Аграрные инновации и вопросы эффективности

Р.А. Балаев, Ф.М. Ибрагимов, У.А. Агакишиева

Концептуальные вопросы расширения сферы применения искусственного
интеллекта в агропромышленном секторе 58

Г.Г. Шарифов

Опыт внедрения стандарта ISO 21001:2018 в Азербайджанской Республике:
основные подходы и решения 67

Аграрное страхование, кредитные и финансовые проблемы

М.М. Туканов

Направления улучшения финансового обеспечения сельского хозяйства 81

UOT: 338.43, 338.43.02

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR SAHƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİ BAXIMINDAN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Firdovsi Fikrət oğlu Fikrətzadə, i.ü.f.d.

*Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı
e-mail: firdovsi.fikratzade@atm.gov.az*

Pərviz Fuad oğlu Əliyev

*Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Tədqiqatlar departamentinin direktoru,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı
e-mail: parviz.aliyev@atm.gov.az*

Xülasə

Məqalədə ilkin olaraq dayanıqlılıq məsələsinə mövcud yanaşmalar təhlil olunmuş, aqrar sahədə dayanıqlı inkişaf prinsipləri və dayanıqlılığın üç komponentini (ekoloji, iqtisadi və sosial) özündə birləşdirən “Üç sütun konsepsiyası” ilə bağlı məlumat verilmiş, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı ilə bağlı mövcud nəzəriyyələr təhlil edilmişdir. Bunlarla yanaşı, aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı qlobal təşəbbüslər, beynəlxalq çağırışlar və perspektiv fəaliyyət istiqamətləri göstərilmişdir. Daha sonra aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmaların müqayisəli təhlili aparılmış, Azərbaycanda aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın təsərrüfat səviyyəsində qiymətləndirilməsi baxımından uyğun metod (Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Sistemlərinin Dayanıqlılığının Qiymətləndirilməsi metodu, SAFA) müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda yuxarıdakı metoda alternativ olaraq Fermanın Dayanıqlılıq Məlumatları Şəbəkəsi (FSDN) metodologiyasından istifadə imkanları da araşdırılmışdır.

Məqalədə, həmçinin Azərbaycan Respublikasında aqrar siyasətin dayanıqlı inkişaf prinsipləri baxımından qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Qiymətləndirmə həm ekoloji, həm iqtisadi, həm də sosial aspektləri əhatə etmişdir. Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) nailolma baxımından fəaliyyəti nəzərdən keçirilmiş, ölkədə dayanıqlı inkişaf üzrə mövcud siyasət təhlil edilmiş və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Məqalənin sonunda əldə edilmiş nəticələr təqdim olunmuş, ölkədə aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının və aqrar siyasətin dayanıqlılığının təmin edilməsi baxımından təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: dayanıqlılıq, aqrar sahədə dayanıqlı inkişaf, üç sütun konsepsiyası, SAFA, FSDN, FTMMMS, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri.

Giriş

Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müstəsna rol oynasa da, təbii resurslardan intensiv istifadə edilməsi və ətraf mühitin çirklənməsi ilə müşayiət olunur. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı fəaliyyəti torpaqların deqradasiyasına, su resurslarının tükənməsinə və biomüxtəlifliyin itirilməsinə də gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, göstərilən proseslərdə kənd təsərrüfatının həm ekstensiv, həm də intensiv formalarının özünəməxsus rolu var. Belə ki, ekstensiv kənd təsərrüfatı əsasən torpaqdan və sudan istifadəni ehtiva edir. İntensiv fəaliyyət zamanı isə suya müəyyən qədər qənaət edilsə də, torpaqlardan intensiv istifadə edilməsi onların sürətlə deqradasiyasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyətində gübrə və pestisidlərdən daha çox istifadə olunduğu üçün bu zaman həm torpaq, həm də su resurslarının çirklənməsi məsələsi aktuallaşır. Bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi məqsədilə otlaq və biçənəklərin əkin dövriyyəsinə cəlb olunması və meşələrin qırılması kimi məsələlər də ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının atmosferə buraxdıqları metan qazı isə atmosferdəki istixana qazlarının (*Greenhouse Gases, GHG*) konsentrasiyasını artırır. Bunlar da nəticədə iqlim dəyişikliklərinin sürətlənməsinə gətirib çıxarır.

Göstərilən fəaliyyət təcrübələri ilə əlaqədar yaranan problemlər ətraf mühitin və təbii resursların insanların tələbatlarını ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu problemlərin həlli ilə bağlı dünya üzrə hamılıqla qəbul olunan yanaşma təbii resurslardan dayanıqlı istifadənin təmin edilməsidir. Dayanıqlılıq bu mənada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından təbii resurslardan optimal istifadəni ehtiva edir. Ümumi mənada isə bu anlayış həm kənd təsərrüfatı və ərzaq sistemlərinin davamlı olaraq qida istehsal etmə qabiliyyətinin təmin edilməsini, həm də bu resursların insan fəaliyyətinin dağıdıcı təsirlərinə qarşı daha dözümlü olmasını ifadə edir. Bu baxımdan, məqalənin məqsədi hazırki dövr üçün milli aqrar siyasətin həm qlobal, həm də yerli səviyyədə mühüm aktualıq kəsb edən dayanıqlılıq prinsipləri baxımından qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Dayanıqlılıq konsepsiyası və aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın nəzəri əsasları

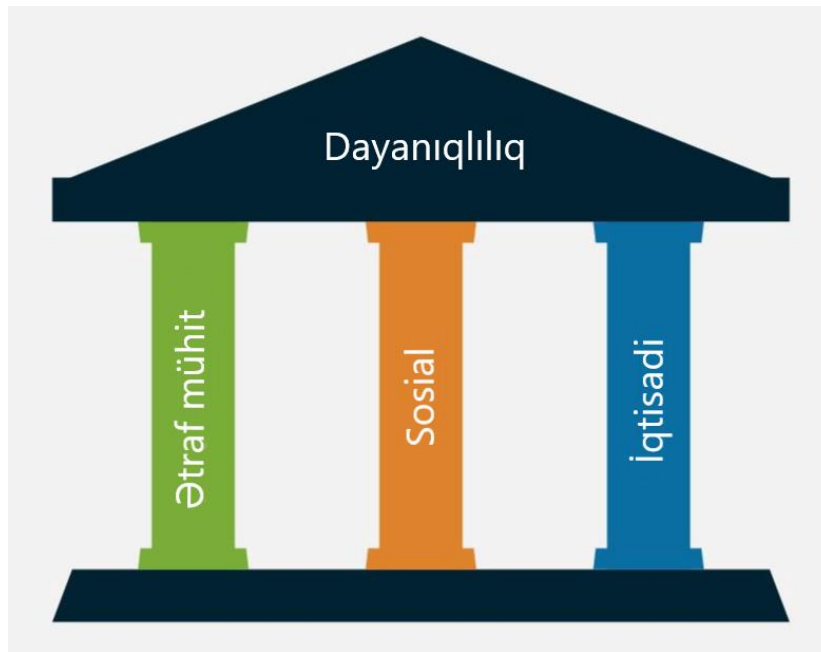
İnsanlar kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə çox qədim zamanlardan məşğul olsalar da, aqrar sahədə dayanıqlılığın təmin edilməsi məsələsi kifayət qədər yeni mövzudur. Keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərinə qədər “dayanıqlılıq” termini və konsepsiyası ancaq ekoloqlar və ətraf mühit iqtisadiyyatı mütəxəssislərinin müzakirə mövzusu kimi çıxış edirdi. Ətraf mühitin korlanması və təbii resursların getdikcə tükənməsilə bağlı problemlərin aktuallaşması ilə dayanıqlı inkişafı ilə bağlı müzakirələr də genişlənməyə başladı. Bu sahədə məlumatlılığın daha da artırılması məqsədilə dayanıqlılıq mövzusu BMT, daha dəqiq desək, Brundtland Komissiyası (*Brundtland Commission*) tərəfindən beynəlxalq siyasi gündəmə çıxarıldı. Komissiya tərəfindən nəşr olunan Ümumi Gələcək (*Common Future*) adlı hesabatda dayanıqlı inkişaf cari dövrün ehtiyaclarının gələcək nəsillərin də ehtiyaclarının təmin edilməsi qabiliyyətinə zərər vurmada qarşılınması kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu yanaşma hazırda da aktualdır. Beləliklə, dayanıqlılıq hazırki ehtiyacların gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən təmin edilməsini ifadə edir [1].

Hazırki dövrdə dayanıqlılıq terminindən kifayət qədər geniş spektrdə istifadə olunur, dayanıqlılıq anlayışı sosial və iqtisadi sahələrə də sirayət etmişdir. Əksər ədəbiyyatlarda dayanıqlılıq termini “**Üç sütun konsepsiyası**” vasitəsilə, daha doğrusu, ekoloji, iqtisadi və sosial meyarlar

nöqteyi-nəzərindən izah olunur (**Şəkil 1**). Üç sütun konsepsiyası dayanıqlılığın üç əsas komponent və ya sütun üzərində dayandığını iddia edir və bu konsepsiyaya görə, tam dayanıqlılığa nail olmaq üçün hər üç komponent üzrə ayrılıqda dayanıqlılıq təmin edilməlidir.

Konsepsiyanın əsas komponenti **ətraf mühitin dayanıqlılığıdır** (*environmental sustainability*). Bu sütun **ekoloji dayanıqlılıq** da adlandırılır. Ekoloji dayanıqlılıq insanların rifahının təbii kapitalın (məsələn, torpaq, hava, su və s.) qorunması yolu ilə yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Ekoloji dayanıqlılıq biosfer və insanların birgə mövcudluğudur. Konkret təşəbbüslər və proqramlar o zaman ekoloji cəhətdən dayanıqlı hesab olunur ki, əhalinin tələbatını gələcək nəsillərin ehtiyaclarını gözərdi etmədən təmin etsin. Biznes fəaliyyəti baxımından isə ekoloji dayanıqlılıq biznesin qısa və uzunmüddətli dövrlərdə ətraf mühitə heç bir zərər vurmadan müsbət iqtisadi nəticəyə nail olmasını ifadə edir. Ümumiyyətlə, təbii resurslardan elə istifadə etmək lazımdır ki, təbiət özünü bərpa etməyə vaxt tapsın [2]. Məsələn, həddən artıq ağac kəsmək və yerinə ağac əkməmək, yaxud təbiətə onun parçalaya biləcəyindən daha çox tullantı atmaq kimi fəaliyyətlər nəticə olaraq ekoloji dayanıqlılığın pozulmasına gətirib çıxarır.

Şəkil 1. Dayanıqlılığın üç sütunu

Mənbə: Purvis, Ben & Mao, Yong & Robinson, Darren. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. Sustainability Science. 14. 10.1007/s11625-018-0627-5.

Ekoloji dayanıqlılıqla bağlı başlıca problemlərə iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədar ekosistemlərin korlanması, okeanların və havanın çirklənməsi, torpaqların deqradasiyası, həmçinin ozon təbəqəsinin dəşilməsi və s. aiddir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı iqlim dəyişikliklərinə, su çatışmazlığına, torpaqların deqradasiyasına və başqa proseslərə yol açmaqla ətraf mühit üzərində nəhəng iz qoyur [3]. Ətraf mühitdə dəyişikliklər yaradır, eyni zamanda özü də bu dəyişikliklərin müsbət və mənfi təsirlərinə məruz qalır. Ümumiyyətlə, ekoloji dayanıqlılıq baxımından kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ətraf mühitin əsasən dörd alt-komponentinə dağıdıcı təsiri nəzərdən keçirilə bilər:

- *Atmosfer;*
- *Torpaq ehtiyatları (kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar);*
- *Su ehtiyatları (suvarma suyu);*
- *Biomüxtəliflik (aqrobiomüxtəliflik).*

Atmosferə atılan zəhərli maddələr, torpaqlardan qeyri-rasional istifadə, suvarmanın düzgün təşkil edilməməsi və digər antropogen fəaliyyətlər planetdə iqlim dəyişikliklərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, iqlim dəyişikliyi həm antropogen fəaliyyətlərdən qaynaqlanan emissiyanın səbəb olduğu istixana qazlarının yaratdığı qlobal istiləşməni, həm də bunun nəticəsində hava göstəricilərində özünü göstərən böyükölçülü dəyişiklikləri əhatə edir. İqlim dəyişiklikləri tarixən əvvəlki dövrlərdə də baş vermişdir, ancaq 20-ci əsrin ortalarından başlayaraq insanların Yer kürəsinin iqliminə təsiri misli görünməmiş hədlərə qədər yüksəlmişdir [4].

Qlobal istiləşmənin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi tərkibinin 90%-dən çoxu karbon (CO₂) və metan qazından ibarət olan istixana qazlarının emissiyaları çıxış edir. Bu emissiyaların əsas mənbəyi enerji istehlakı üçün təbii yanacaqların (kömür, neft və qaz) yandırılması olsa da, bunda kənd təsərrüfatının, ağacların kəsilməsinin və sənaye proseslərinin də rolu böyükdür [5]. Milli və ya beynəlxalq səviyyədə heç bir təşkilat artıq iqlim dəyişikliyinə əsas payın insan amilinə məxsus olması faktını təkzib etmir [6].

Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatının qlobal səviyyədə karbon qazının emissiyasındakı payı 24%-ə bərabərdir [7]. Bu isə enerji sektorundan sonra ikinci böyük göstəricidir.

Qurudakı temperatur artımı qlobal orta artımın təxminən iki qatına bərabərdir, bu da öz növbəsində səhraların ekspansiyasına (genişlənməsinə), isti hava dalğalarının və meşə yanğınlarının artmasına səbəb olur [8]. Artan buxarlanma göstəriciləri daha güclü fırtınalara və ekstremal hava şəraitinə gətirib çıxarır [9]. Temperatur artımı Arktikada amflikasiya olur, bu da permafrostun əriməsinə, buzlaqların geri çəkilməsinə və dəniz buzlarının yoxa çıxmasına təkan verir. Əlavə istilik, həmçinin tətikləyici böhran amilləri riskini də artırır [10].

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ən çox təzyiqli göstərdiyi ətraf mühit alt-komponenti **torpaqdır**. Bunun bariz nümunəsi gübrə və pestisidlərdən qeyri-düzgün istifadədir. Bu maddələrin qalıqları torpaqları korrupsiyaya yanaşı, su hövzələrini də çirkləndirir, həmçinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin tərkibində qalaraq insan sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Torpaqlardan dayanıqsız istifadəyə digər nümunələr kimi qeyri-düzgün suvarma üsullarının tətbiqi, monokultur təsərrüfatçılıq, intensiv şumlama və s. göstərmək olar. Cari dövr üçün dünya üzrə əkinə yararlı torpaqların üçdə-biri deqradasiyaya uğramış, son 10 il ərzində hər il 13 milyon hektara qədər meşə ərazisi təyinatı dəyişdirilərək əkin ərazisinə çevrilmişdir [11]. Başqa bir mənbəyə görə isə hazırkı dövr üçün torpaqların deqradasiyası olduqca kəskin bir problem kimi çıxış edir. İqlim dəyişiklikləri ilə bağlı təşkil olunmuş dövlətlərarası panelə görə, “Yer kürəsinin buzdan azad olan torpaqlarının təxminən 1/4-i insanlar tərəfindən deqradasiyaya uğradılmışdır və torpaqların eroziyaya uğrama sürəti hazırkı dövrdə torpaqyaranma sürətindən 10-20 dəfədən (şumsuz metod) 100 dəfəyə (ənənəvi metod) qədər daha güclüdür” [12]. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin əsasında duran istehsal sistemləri və institutlar getdikcə daha çox qeyri-adekvat fəaliyyət göstərir. Daha bir nümunə meşələrin qırılması nəticəsində torpaqdakı qidalı maddələrin azalması səbəbindən məhsuldarlığın aşağı düşməsidir. Həmçinin kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə əlaqədar torpaqların nitrat və fosfatla zəhərlənməsini də göstərmək olar.

Ətraf mühitin dayanıqlılığı ilə bağlı növbəti alt-komponent **suvarma suyundan** dayanıqlı istifadə ilə bağlıdır. Buraya ölkənin suvarma suyu ilə təminatının vəziyyəti, suvarma suyundan

istifadənin tənzimlənməsi sisteminin effektivliyi, müasir suvarma metodlarının tətbiqi səviyyəsi və s. kimi göstəricilər aiddir. Eyni zamanda su hövzələrinin vəziyyəti də əsas dayanıqlılıq məsələlərindən biridir. Gübrə və pestisidlərdən intensiv istifadə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırsa da, ətraf çayları, sahil sularını, habelə yeraltı suları çirkləndirir (*eutrophication*).

Ətraf mühitin dayanıqlılığının sonuncu alt-komponenti **biomüxtəliflik**dir. Biomüxtəliflik müəyyən bir ərazidə mövcud olan müxtəlif canlılar - heyvanlar, bitkilər, göbələklər və mikroorqanizmlər çoxluğudur. Bu növ və orqanizmlərin hər biri təbii tarazlığı qorumaq üçün mürəkkəb ekosistem təşkil edirlər. Biomüxtəliflik təbiətdə bizim yaşamamız üçün ehtiyac duyduğumuz hər şeyi (qida, təmiz su, dərman və sığınacaq) təmin edir [13]. Bioloji Müxtəliflik Haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsində biomüxtəlifliyin rəsmi tərifini belə verilmişdir: “Bioloji müxtəliflik bütün mənbələrdə əmələ gələn canlı orqanizmlərin rəngarəngliyi, o cümlədən onların bir hissəsi olduqları yerüstü, dəniz və digər ekosistemlər və ekoloji komplekslər və s. deməkdir; bu məfhum növ çərçivəsində, növlər arasında müxtəlifliyi və ekosistemlərin müxtəlifliyini ehtiva edir” [14]. Biomüxtəliflik yalnız bütün ekosistemlərin, növlərin və genetik materialın toplusundan ibarət deyil. O, daha çox onların daxilində və arasında olan müxtəlifliyi ifadə edir. Bu, ekosistemlərin maddi komponentlərinə aid olan “bioloji resurslar” ifadəsindən fərqlidir. Bioloji resurslar həqiqi varlıqlardır (xüsusi quş növləri, tarlada yetişdirilən buğda növü, palıd ağacı və s.), bioloji müxtəliflik isə daha çox həyatın atributudur (quş növlərinin dəyişkənliyi, dünya üzrə buğdanın genetik dəyişkənliyi, meşələrin növləri və s.).

Aqrobiomüxtəliflik isə biomüxtəlifliyin mühüm alt sistemidir. Aqrobimüxtəliflik təbii seçmə prosesləri və minilliklər ərzində fermerlərin, çobanların və balıqçıların məqsədyönlü seçmə işi aparmasının nəticəsidir. Aqrobiomüxtəliflik özünə aqro-ekosistemin əsas elementlərinin dayanıqlılığının təmin edilməsinə imkan verən ən müxtəlif heyvan və bitki növlərini, habelə mikroorqanizmləri daxil edir. Bir çox insanların ərzaq və yaşayış təhlükəsizliyi ərzaq və kənd təsərrüfatı üçün vacib olan müxtəlif bioloji resursların davamlı idarə olunmasından asılıdır [15].

Müasir dövrdə torpaqdan istifadənin təyinatının dəyişdirilməsi (məsələn, şəhərləşmə, meşələrin qırılması) və intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri (məsələn, monokultur əkinçilik) biomüxtəlifliyi təhlükə qarşısında qoymuşdur. Hazırkı dövr üçün dünya üzrə bitkilərin genetik potensialının 75%-ə qədəri itirilmiş, heyvan cinslərinin isə 22%-i itmək təhlükəsi altındadır. Balıq ehtiyatlarının yarıya qədəri tam şəkildə istismar olunur [16]. Biomüxtəlifliyin əsas tərkib hissələrindən biri isə aqrar biomüxtəliflik və ya aqrobiomüxtəliflikdir. Aqrobiomüxtəliflik aqro-ekosistemin əsas funksiyalarının, o cümlədən ərzaq məhsullarının istehsalı və ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi baxımından zəruri olan heyvanların, bitkilərin və mikroorqanizmlərin növ-cins tərkibinin zənginliyini ifadə edir. Bu müxtəliflik ətraf mühit, genetik resurslar və idarəetmə sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxır. Hazırda müxtəlif iqlim dəyişiklikləri və antropogen təsirlər altında dünya üzrə aqrobiomüxtəlifliyin azalması tendensiyası müşahidə olunmaqdadır. Ərzaq sistemlərinin dayanıqlılığı üçün uzunmüddətli dövrdə aqrobiomüxtəlifliyin təmin edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Ancaq hazırkı dövr üçün bitkilərin getdikcə artan bircinsliyi və növ müxtəlifliyinin azalması yaxın dövrdə bu bitkilərin becərilməsini mümkünsüzləşdirə bilər. Dünya üzrə insanların öz qida ehtiyaclarının 51%-ni təkə buğda, qarğıdalı və düyü üzərində qurması artıq narahatlıq yaradır [17].

Konsepsiyanın ikinci komponenti **sosial dayanıqlılıqdır** (*social sustainability*). Sosial dayanıqlılığa o zaman nail olmaq olur ki, formal və qeyri-formal proseslər, sistemlər, strukturlar və

əlaqələr hazırkı və gələcək nəsillərin sağlam və davamlı icmalar yaratma qabiliyyətlərini fəal şəkildə dəstəkləsin. Çünki sosial cəhətdən dayanıqlı olan icmalar ədalətliyə, müxtəlif tərkiblidirlər, əlaqədirlər, demokratikdirlər və bütün bunlarla yanaşı, belə icmalar insanların həyat keyfiyyətini yüksəltmək imkanına malikdirlər [18].

Sosial dayanıqlılıq konsepsiyasının çox vaxt diqqətdən kənar qalan aspekti kimi çıxış edir. Belə ki, dayanıqlılıqla bağlı müzakirələr əksərən ekoloji və iqtisadi dayanıqlılıq məsələləri üzərində fokuslaşır. Ancaq tam dayanıqlılığa nail olmaq üçün hər üç aspekt üzrə mövcud problemlərin həll edilməsi tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, dayanıqlılıq konsepsiyası daxilində iqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji sistem qarşılıqlı asılı şəkildə nəzərdən keçirilir [19]. Eyni zamanda, sosial dayanıqlılıq bütün insanların resursların əldə edilməsi və iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilmələri üçün imkanlarının olması və bu zaman heç bir ayrışikliyə və ya istismara yol verilməməsi, habelə qadın və kişilərin bərabər hüquqlara malik olmasını əhatə edir.

Sosial dayanıqlılıq konsepsiyası icmalar, mədəniyyətlər və qloballaşma ilə əlaqədar daha geniş dünya görüşünü əhatə edir. Ümumiyyətlə, sosial dayanıqlılıq gələcək nəsillərin qorunmalı olduğunu, bizim fəaliyyətlərimizin başqalarına və dünyaya təsirinin olduğunu qəbul (etiraf) etməklə başlayır. Sosial dayanıqlılıq həmrəylik, qarşılıqlı əlaqə və dürüstlük konsepsiyaları vasitəsilə sosial keyfiyyətin təmin edilməsini və yaxşılaşdırılmasını hədəf alır. Bu fəaliyyətlər qanunlar, qaydalar və bərabər hüquqlar barədə məlumatların paylaşılması yolu ilə dəstəklənə bilər. Dayanıqlı inkişaf prinsipi hər şeydən əvvəl ətraf mühiti qoruyan və bərabərliyi dəstəkləyən sosial və iqtisadi inkişafı nəzərdə tutur.

Konsepsiyanın sonuncu komponenti **iqtisadi dayanıqlılıqdır** (*economic sustainability*). İqtisadi dayanıqlılıq cəmiyyətin sosial, ekoloji və mədəni cəhətlərinə mənfi təsir göstərməyən və uzunmüddətli iqtisadi böyüməni dəstəkləyən təcrübələri əhatə edir. Başqa sözlə, iqtisadi dayanıqlılıq cəmiyyətin sosial, ekoloji və mədəni aspektlərinə mənfi təsir göstərmədən uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləyən təcrübələrdir [20]. Bir başqa şəkildə desək, iqtisadi dayanıqlılıq iqtisadiyyatın bütün insanlar üçün davamlı olaraq uğurla işləməsidir. Daha sadə dillə - iqtisadi dayanıqlılıq insanların öz ehtiyaclarını və bizneslərini dəstəkləmək üçün kifayət qədər pul qazana bilmələrini ifadə edir. Əgər sosial dayanıqlılıq sosial ədalətin təmin edilməsini nəzərdə tutursa, iqtisadi dayanıqlılıq həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Biznes nöqtəyi-nəzərindən isə iqtisadi dayanıqlılıq dedikdə, zaman keçdikcə kompaniyanın mənfəətliliyinin lazımi səviyyədə saxlanması üçün aktivlərdən effektiv istifadə kimi başa düşülür [21].

Ölkə səviyyəsində iqtisadi dayanıqlılıq iqtisadi böhranlara hazır olmaq, uzunmüddətli baxışa əsaslanan investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək, həmçinin ölkənin milli borcunun azaldılması, maliyyə sektorunun tənzimlənməsi kimi makroiqtisadi məsələləri də əhatə edir.

Bəzi ədəbiyyatlarda dayanıqlılıq konsepsiyasına dördüncü sütun da əlavə olunur. Bu, **insan və ya mədəniyyətin dayanıqlılığıdır** (*human or culture sustainability*). İnsan dayanıqlılığı cəmiyyətdəki *insan kapitalını qorumağı və yaxşılaşdırmağı* hədəfləyir. Səhiyyə və təhsil sistemlərinə qoyulan investisiyalar, xidmətlərə çıxış, qidalanma, bilik və bacarıqların artırılması kimi fəaliyyətlər insan dayanıqlılığı çətiri altında toplaşan proqramlara nümunə ola bilər. Resurslar məhduddur və sağlamlığın yaxşılaşdırılması ilə yanaşı davamlı artımın tarazlaşdırılmasına və hər kəs üçün iqtisadi rifaha nail olunmasına ehtiyac var. Biznes nöqtəyi-nəzərindən insan dayanıqlılığı dedikdə hər bir təşkilatın özünü cəmiyyətin bir üzvü kimi görməsi və insan kapitalına hörmət edən biznes dəyərlərini dəstəkləməsi başa düşülür. **İnsan dayanıqlılığı** məhsulların istehsalında və ya xidmətlərin göstərilməsində birbaşa və ya dolaylı yolla əlaqəsi olan hər kəsin və ya daha geniş maraqlı tərəflərin

(təşkilatın insan kapitalı) əhəmiyyətliliyini vurğulayır [22]. Beləliklə, insan dayanıqlılığı cəmiyyət daxilində insan resurslarının/dəyərlərinin və ya mədəniyyətin dayanıqlılığının və inkişafının təmin edilməsini ifadə edir. Buna xidmətlərə və ya bilikləri əhatə edən sahələrə (səhiyyə, təhsil, rifah və s.) dəstək verilməsi, məsələn investisiya qoyulması yolu ilə nail olmaq olar [23].

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) dayanıqlı kənd təsərrüfatı anlayışına yanaşmasına görə, dayanıqlı olmaq üçün kənd təsərrüfatı hazırki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəməli və mənfəətliliyi, ətraf mühitin sağlamlığını, sosial və iqtisadi ədaləti təmin etməlidir. Kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq sahəsində belə inkişaf torpağı, suyu, bitkiləri və heyvanları qorumaq, əraf mühitə dağıdıcı təsir göstərməmək, texniki cəhətdən düzgün, iqtisadi cəhətdən səmərəli və sosial cəhətdən qəbul olunan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini ehtiva edir. Dayanıqlı ərzaq və kənd təsərrüfatı (*Sustainable Food and Agriculture, SFA*) ərzaq təhlükəsizliyinin dörd sütununun (mövcudluq, əlçatanlıq, istifadə və stabillik - *availability, access, utilization and stability*) hər birinə və dayanıqlılıq amillərinə (ətraf mühit, sosial və iqtisadi) öz töhfəsini verir [24].

İndiki qlobal kənd təsərrüfatı sistemi iqlim dəyişiklikləri və antropogen amillərlə bağlı meydana çıxan problemləri yetərincə həll edə bilmir. Kənd təsərrüfatı istehsalındakı hazırki artım tendensiyası onun təbii resurslara və ətraf mühitə vurduğu mənfi təsirlərlə əlaqədar dayanıqlı deyildir. Dayanıqlı kənd təsərrüfatı sağlam ekosistemlərin inkişafına yol açmalı, torpaqların, suyun və təbii resursların dayanıqlı şəkildə idarə edilməsini dəstəkləməklə yanaşı ərzaq təhlükəsizliyini də təmin etməlidir. Dayanıqlı ərzaq və kənd təsərrüfatına qlobal keçid resurslardan istifadədə effektivliyin, ətraf mühitin qorunmasının və sistemlərin dayanıqlılığının yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Hazırki dövrdə dayanıqlı kənd təsərrüfatı ticarət rejimlərində və ticarət siyasətində ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin həllinə imkan yaradan qlobal idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılmasını, yerli və regional kənd təsərrüfatı bazarlarının dəstəklənməsi üçün kənd təsərrüfatı siyasətinə yenidən baxılmasını tələb edir.

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı qlobal təşəbbüslər, beynəlxalq çağırışlar və perspektiv fəaliyyət istiqamətləri

Hazırki dövr üçün kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı məsələsi hər şeydən əvvəl ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması baxımından beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Bu məsələ ilə bağlı başda FAO olmaqla bir çox beynəlxalq təşkilatlar müəyyən işlər görmüşlər. Aşağıda bu istiqamətdə həyata keçirilən bəzi qlobal təşəbbüslər sadalanmışdır:

✚ Dayanıqlı inkişaf prinsipləri 1992-ci ildə Dünya Sammitində demək olar ki, bütün ölkələr tərəfindən qəbul edilmişdir. Hazırda yüzdən çox ölkə öz milli dayanıqlı inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamışdır və bununla bağlı Dayanıqlı İnkişaf üzrə Komissiyaya mütəmadi olaraq hesabatlar təqdim edir.

✚ 120-dən çox könüllü dayanıqlılıq standartı, eko-yarlıq, davranış qaydası və audit protokolu işlənilib hazırlanmış və **Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin Standartlar Xəritəsində** təqdim edilmişdir.

✚ 2011-ci ildə **Dayanıqlı Kənd Təsərrüfatı və İqlim Dəyişiklikləri üzrə Komissiya** iqlim dəyişiklikləri şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması üzrə siyasətçilər üçün tövsiyə sənədi hazırlamış və bu sənəddə dayanıqlı kənd təsərrüfatının milli və beynəlxalq siyasətə inteqrasiya edilməsinin zəruriliyini əsaslandırmışdır [25].

✚ **Avropa Birliyinin Yaşıl Sazişi (Green Deal)** AB iqtisadiyyatının daha dayanıqlı iqtisadiyyata keçid etməsi üçün qəbul olunmuş yeni strategiyadır. 2019-cu ildən tətbiqinə başlanılmış bu strategiya 2050-ci ilə qədər Avropanın ilk neytral iqlimli qitəyə çevrilməsini, nəticə olaraq daha təmiz ətraf mühitin, daha əlçatan enerjinin, ağıllı nəqliyyatın, yeni iş yerlərinin və ümumən daha yüksək həyat keyfiyyətinin təmin edilməsinə hədəflənmişdir və bu proqramın büdcəsi 1 trilyon avrodur [26].

✚ Son on ildə universitetlər, vətəndaş cəmiyyətləri, korporasiyalar, milli və beynəlxalq institutlar tərəfindən, ətraf mühit və sosial standartlardan başlamış korporativ sosial məsuliyyət və ən yaxşı təcrübələrə qədər müxtəlif dayanıqlılıq çərçivələri işlənib hazırlanmışdır. Buna baxmayaraq dayanıqlılığın bütün aspektlərini inteqrasiya edən vahid çərçivə hələ də mövcud deyil [27].

Kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tədqiqatlar və qiymətləndirmələr həyata keçirilir. Bu tədqiqatlar içərisində İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və FAO tərəfindən 2020-2029-cu illər üzrə milli, regional və qlobal səviyyədə kənd təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi üzrə proqnozları və qlobal ərzaq sektorunda mövcud olan iqtisadi və sosial trendləri əhatə edən sənəd xüsusilə qeyd edilməlidir [28]. Bu sənəd çərçivəsində 2050-ci ilə qədər ərzaq və kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf ilə bağlı ümumilikdə 15 trend və 10 çağırış müəyyən edilmişdir. Qlobal səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və aqro-ərzaq sistemlərinin fəaliyyətinə mühüm təsir göstərən qlobal trendlərin təhlili aşağıdakı proqnozları verməyə əsas yaradır:

✚ Əvvəla, perspektiv dövr üçün ərzaqa ümumi tələb artmaqda davam edəcək və bu proses təbii ehtiyatların getdikcə qıtlaşması, habelə ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin strukturunda mühüm dəyişikliklərin meydana çıxması fonunda baş verəcəkdir.

✚ İqlim dəyişiklikləri və təbii ehtiyatlar uğrunda artan rəqabət insanların yaşayış və ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsirlərlə yanaşı təbii ehtiyatların deqradasiyasına və qıtlığına da təsir göstərməkdə davam edəcəkdir.

✚ Kəskin yoxsulluq, aclıq, ərzaq təhlükəsizliyinin olmaması və az qidalanma artıq çəki, piylənmə və pəhrizlə bağlı xroniki xəstəliklərin artmasına paralel şəkildə artacaqdır.

✚ Təbii fəlakətlərin həm sayı, həm də intensivliyi artacaq, iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı kəskin atmosfer hadisələrinin başvermə tezliyi yüksələcəkdir. Bu isə öz növbəsində humanitar yardımların genişləndirilməsinə qlobal ehtiyacı artıracaqdır.

✚ Eyni zamanda transsərhəd bitki xəstəlikləri və başqa təhlükələr ərzaq və kənd təsərrüfatı sahəsində böhranlara gətirib çıxaracaq, məhsuldarlığa və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərəcəkdir.

✚ Dünyanın bir çox yerlərində geniş iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxaracaq münaqişələrin başvermə və davam etmə ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir.

✚ Kənd yerlərinin dinamik transformasiyası prosesi hazırda əksər aşağı gəlirli ölkələrdə baş verməkdədir və bu prosesin davam edəcəyi gözlənilir. Bu, kənd təsərrüfatı istehsalı sistemində, məşğulluğa, qidalanmaya və miqrasiyaya öz təsirini göstərəcək, cəmiyyəti hər kəsi inkişaf prosesinə daxil etməyin yollarını axtarıb tapmaq çətinliyi ilə üz-üzə qoyacaq.

✚ Ərzaq sistemlərində sürətli dəyişikliklər effektiv milli və beynəlxalq idarəetmə sistemlərinin, sübutlara əsaslanan və yaxşı hədəflənmiş siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac yaradacaqdır.

✚ Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması və dayanıqlı kənd təsərrüfatının təmin edilməsi, kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması üçün innovasiyaların stimullaşdırılması üçün kənd təsərrüfatı və aqro-ərzaq sistemlərinə, həmçinin elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə daha çox investisiyaya ehtiyac yaranacaqdır.

Qlobal və regional trendlərin təsirlərinin təhlilinə əsaslanaraq aclığın və az qidalanmanın aradan qaldırılması, hər kəs üçün ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması, kənd yerlərində yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşəçiliyin, həmçinin bu sahələrin təbii resurs bazasının daha dayanıqlı və daha məhsuldar olmasına nail olmaq üçün FAO tərəfindən aşağıdakı **çağırışlar** işlənib hazırlanmışdır:

1. Artan tələbi təmin etmək üçün kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın dayanıqlı şəkildə artırılması;
2. Dayanıqlı təbii resurs bazalarının təmin edilməsi;
3. İqlim dəyişiklikləri və təbii fəlakətlərin intensivləşməsi ilə bağlı yaranan problemlərinin həlli;
4. Kəskin yoxsulluğun ləğv edilməsi və bərabərsizliyin azaldılması;
5. Aclığın və natamam qidalanmanın bütün formalarının aradan qaldırılması;
6. Ərzaq sistemlərinin səmərəli, inklüziv və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi;
7. Kənd yerlərində gəlir əldə etmək imkanlarının yaxşılaşdırılması və miqrasiya probleminin həlli;
8. Uzun sürən böhranlara, fəlakətlərə və münaqişələrə qarşı dayanıqlılığın artırılması;
9. Transsərhəd, kənd təsərrüfatı və qida sistemlərində meydana çıxan təhdidlərin qarşısının alınması;
10. Ardıcıl və effektiv milli və beynəlxalq idarəetmənin zəruriliyinin təmin edilməsi.

Həmçinin FAO tərəfindən dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından beş prinsip müəyyən edilmişdir [29]:

1. Ərzaq sistemlərinin məhsuldarlığının, məşğulluğun və əlavə dəyərin artırılması.
2. Təbii resursların qorunması və genişləndirilməsi.
3. Yaşayışın yaxşılaşdırılması və inklüziv iqtisadi artımın təmin edilməsi.
4. İnsanların, icmaların və ekosistemlərin davamlılığının (dayanıqlılığının) artırılması.
5. İdarəetmənin yeni çağırışlara adaptasiya edilməsi.

Aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar

Kənd təsərrüfatının dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi kifayət qədər kompleks məsələdir, çünki özünə texnologiya, ətraf mühit və cəmiyyət arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsini daxil edir [30]. Həmçinin bu fəaliyyətin müxtəlif miqyaslarda (qlobal, milli, regional, yerli və ferma) çoxsaylı müxtəlif komponentləri, xüsusiyyətləri və prioritetləri var [31].

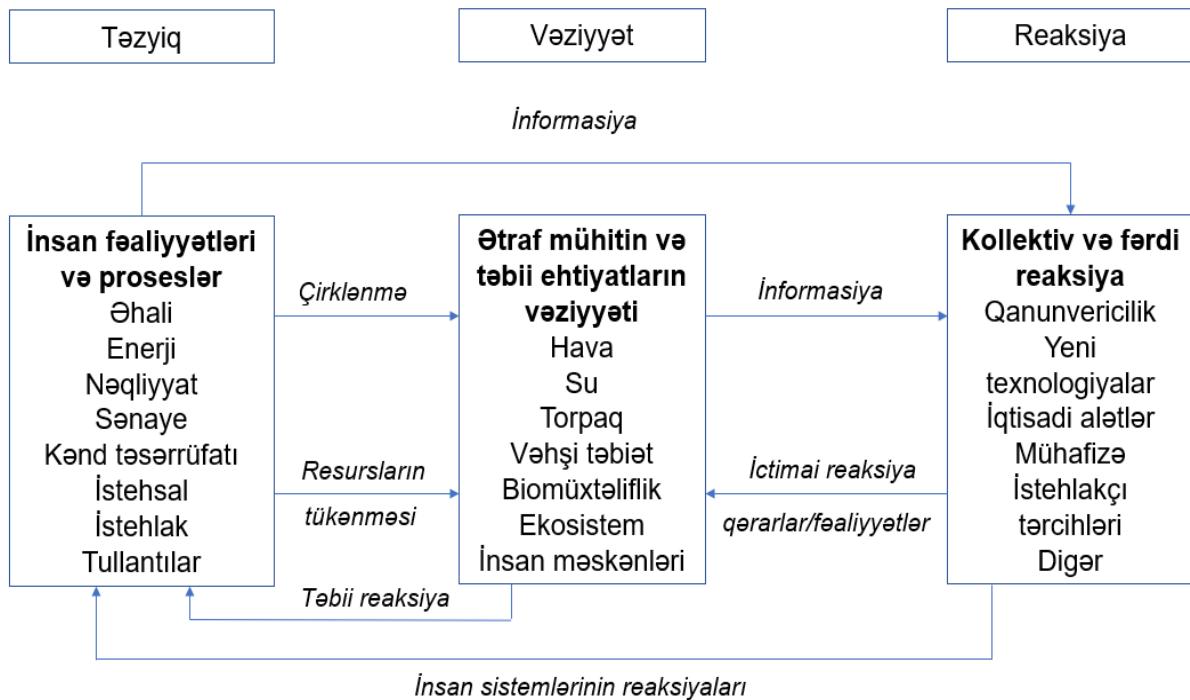
OECD tərəfindən işlənib hazırlanmış **Təzyiq - Vəziyyət - Cavab** (*Pressure-State-Response, PSR* [32]) çərçivəsi ilk dəfə olaraq ekoloji dayanıqlılıq üçün göstəricilərin sisteməlik identifikasiyası

problemini həll etmişdir. Bu çərçivə kouzallıq (səbəbiyyət) [33] konsepsiyasına əsaslanır. Yəni burada bu prinsip əsas götürülür: insanların müxtəlif fəaliyyətləri ətraf mühit üzərində müəyyən təzyiqlər yaradır və ətraf mühitin vəziyyətini dəyişir. Cəmiyyət isə ekoloji, iqtisadi və başqa proqramlar vasitəsilə bu dəyişikliklərə reaksiya verir. Bu siyasətlərdən doğan fəaliyyətlər də öz növbəsində ətraf mühit üçün yeni təzyiqlər yaradır və nəticədə PSR dövrəsi (*PSR loop*) yaranır. PSR daxilində üç növ göstəricidən istifadə olunur - təzyiqlik göstəriciləri (məsələn, emissiya, tullantılar və s.), vəziyyəti göstəriciləri (ozon təbəqəsinin deşilməsi, suyun keyfiyyəti və s.) və cavab göstəriciləri (siyasətlər, vergi, qanunlar, idarəetmə və s.).

PSR çərçivəsi sonralar **Hərəkətverici qüvvə - Təzyiqlik - Vəziyyəti - Təsiri - Cavab** (*Driving forces-Pressures-State-Impacts-Response, DPSIR*) kimi modifikasiya olunmuşdur. Burada hərəkətverici qüvvələr dedikdə, ekoloji dəyişikliklərə səbəb olan insan fəaliyyətləri (kənd təsərrüfatı, sənaye və s.), təsirlər dedikdə isə təzyiqlərin ekosistemə, insan sağlamlığına və s. təsirlər başa düşülür. Qeyd edək ki, BMT, Dünya Bankı, FAO və digər beynəlxalq təşkilatlar ekoloji dayanıqlılıq göstəricilərinin işlənilməsində məhz PSR/DPSIR yanaşmasından istifadə edir. Misal üçün, Dünya İqtisadi Forumu Yel və Kolumbiya universitetləri ilə birlikdə Ekoloji Dayanıqlılıq İndeksini (*Environmental Sustainability Index*) işləyib hazırlamışdır. Bu indeks beş əsas komponent/tematik kateqoriya şəklində qruplaşdırılmışdır: ətraf mühit sistemləri, ətraf mühit stresləri, insan həssaslığı, sosial və institusional bacarıqlar və qlobal idarəetmə.

Ətraf mühitin dayanıqlılığı hələ bütünlükdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin dayanıqlı olmasını ifadə etmir. Bunun üçün sosial və iqtisadi dayanıqlılıq göstəricilərinin də qiymətləndirilməsinə ehtiyac var.

Şəkil 2. PSR çərçivəsi

Mənbə: Waheed, Bushra & Khan, Faisal & Veitch, B.. (2009). *Linkage-Based Frameworks for Sustainability Assessment: Making a Case for Driving Force-Pressure-State-Exposure-Effect-Action (DPSEEA) Frameworks. Sustainability. 1. 10.3390/su1030441.*

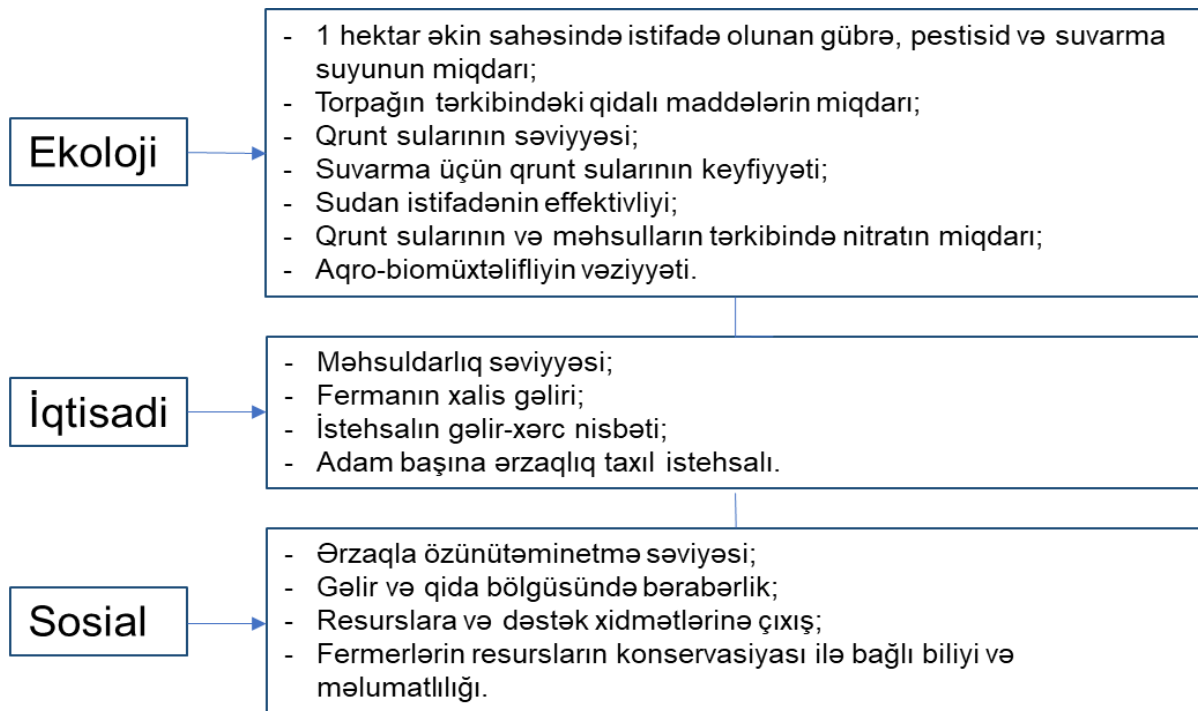
Sosial dayanıqlılıq insanlarla bağlıdır və bu meyar üzrə iki əsas kateqoriya fərqləndirilə bilər. Birincisi, ferma icması səviyyəsində sosial dayanıqlılıq. Bu, fermerlərin və onların ailə üzvlərinin rifahı ilə bağlıdır. Lebacq ədəbiyyatda mövcud olan göstəriciləri üç əsas kateqoriyaya bölmüşdür: *təhsil, iş şəraiti* (iş vaxtı, iş yükü və iş qüvvəsi), və *həyat keyfiyyəti* (təcridolma və sosiallıq).

İkincisi, cəmiyyət səviyyəsində sosial dayanıqlılıqdır. Bu istiqamətlə bağlı göstəricilər də üç qrupa bölünür: *multifunksionallıq* (kənd yerlərinin inkişafı, məşğulluğun təmin edilməsi və ekosistem xidmətləri), *məqbul kənd təsərrüfatı təcrübələri* (ətraf mühitə təsirlər və heyvanlara qayğı) və *məhsulların keyfiyyəti* (qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət prosesləri). Digər iki meyardan fərqli olaraq sosial göstəricilər keyfiyyət göstəriciləridir. Onları qiymətləndirmək çətindir, çünki çox vaxt subyektiv xarakter daşıyırlar.

Başqa bir yanaşmaya görə isə sosial göstəricilər yalnız iki əsas mövzunu əhatə edir: fermerlər icması ilə bağlı dayanıqlılıq və bütövlükdə cəmiyyətlə bağlı dayanıqlılıq.

Beynəlxalq ədəbiyyatda kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının qiymətləndirilməsi üçün dayanıqlılığın üç komponentinə uyğun göstəricilər sistemi təklif edilir. Bu göstəricilər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

Şəkil 3. Kənd təsərrüfatının dayanıqlılığının ölçülməsi üçün təklif olunan göstəricilər

Mənbə: Zhen, Lin & Routray, Jayant. (2003). *Operational Indicators for Measuring Agricultural Sustainability in Developing Countries. Environmental management. 32. 34-46. 10.1007/s00267-003-2881-1*

Konkret halda aparılan qiymətləndirmənin məqsədi, qiymətləndirmə üçün məlumatların əlçatanlığı, qiymətləndirmə üçün ayrılmış maliyyə vəsaitinin həcmi və başqa amillərdən asılı olaraq dayanıqlılığın qiymətləndirməsinin müxtəlif göstəricilər dəstindən istifadə edilə bilər. Qeyd edək ki, təqdim edilən göstəricilərlə yanaşı çoxsaylı digər göstəricilərdən də istifadə etmək olar.

Hazırkı dövr üçün kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə edilir (*Cədvəl 1*).

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi üzrə seçilmiş metodlar: qısa təsvir, bəzi üstünlük və çatışmazlıqlar

Metodlar	Qısa izahı	Üstünlükləri
RISE	Dayanıqlılığın <u>ferma səviyyəsində</u> qiymətləndirilməsi üçün işlənilib hazırlanmışdır.	Prinsiplərə əsaslanan yanaşmadan istifadə edir. Nəticələri həm rəqəm, həm də qrafik üsulla təqdim etmək olar.
SAFE	Prinsiplərə, kriteriyalara, göstəricilərə və istinad qiymətlərinə əsaslanan iyerarxik və strukturlaşdırılmış qiymətləndirmə metodudur.	Göstəricilərin seçilməsinin əsaslandırılması sənədləşdirilir. Sahə, ferma, landşaft və milli səviyyələrdə tətbiq oluna bilər.
IDEA	Dayanıqlılığın <u>ferma səviyyəsində</u> qiymətləndirilməsi alətidir.	Prinsiplərə əsaslanan yanaşmadan istifadə edir. Göstəriciləri aqreqasiya edə bilər. Qrafik nəticələr regionları monitorinq etməyə imkan verir.
MORTIFS	Dayanıqlılığın sosial, ekoloji və iqtisadi ölçülərinin bərabər əhəmiyyətliyinə əsaslanan metoddur.	Nəticələrin təqdim edilməsi sistemi göstəricilərin ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsinə və müqayisə edilməsinə imkan verir.
SEAMLESS	Kənd təsərrüfatı sistemlərinin bir neçə səviyyədə (<u>sahə, ferma, region, AB və global</u>) inteqrasiyalı şəkildə qiymətləndirilməsi metodudur.	Həm yuxarıdan aşağı, həm də aşağıdan yuxarı yanaşmalarından istifadə edir. Göstəricilərin işlənilib hazırlanması zamanı məsələləri səviyyələr üzrə nəzərdən keçirir.
MESMIS	Bu metod bir sıra halların araşdırılmasından əldə edilən biliklər əsasında qurulmuş və bir çox sosial-ekoloji kontekstlərdən öyrənilmişdir.	Göstəricilərin seçilməsinin əsaslandırılması sənədləşdirilir. Göstəricilərin işlənilib hazırlanması üçün həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət məlumatlarından istifadə edə bilər.
SAFA	FAO-nun dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi ilə bağlı təlimatları əsasında fəaliyyət göstərən açıq və müştərək prosesdir və <u>ərzaq istehsalçıları tərəfindən özünüqiymətləndirmə üçün istifadə oluna bilər.</u>	Prinsiplərə əsaslanan yanaşmadan istifadə edir. Həm yuxarıdan aşağı, həm də aşağıdan yuxarı yanaşmalarından istifadə edir. Göstəricilərin seçilməsinin əsaslandırılması sənədləşdirilir. Səviyyələr üzrə inteqrasiya məsələlərini nəzərdən keçirir.

Mənbə: T. Byomkesh, Comparison of Methods to Assess Agricultural Sustainability, 2017

Fikrimizcə, göstərilən metodlar içərisində FAO tərəfindən işlənilib hazırlanmış Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Sistemlərinin Dayanıqlılığının Qiymətləndirilməsi (SAFA) metodu həm mötəbərliyinə, həm də əhatə etdiyi göstəricilər dəstinə görə ölkədə aqrar sahədə dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində istifadə üçün daha məqsədəuyğundur. SAFA ərzaq və kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal, emal, bölüşdürmə və marketinqlə məşğul olan kompaniyaların və ya kiçik

istehsalçıların fəaliyyətlərinin dayanıqlılığının qiymətləndirilməsinə imkan verir. O, dayanıqlılığın bütün aspektləri arasında kompromislərin və sinerjinin qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq istinad sistemi kimi çıxış edir. SAFA məhsulların istehsalı, emalı, bölüşdürülməsi və marketinqi ilə məşğul olan müəssisələrin dayanıqlılığın tərkib hissələri ilə bağlı aydın təsəvvürə malik olmaları və bunun sayəsində öz güclü və zəif tərəflərini daha yaxşı başa düşmələri və dayanıqlılığa nailolma yolunda tərəqqi etmələri üçün işlənilib hazırlanmışdır. Sistem, həmçinin ərzaq məhsulları üzrə dəyər zənciri çərçivəsində dayanıqlılıq yanaşmalarının uzlaşdırılmasına, yaxşı təcrübələrin tətbiqinin genişləndirilməsinə, dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi üçün şəffaf və aqreqasiyalı çərçivəni təmin etməklə ərzaq məhsulları üzrə dəyər zəncirləri daxilində dayanıqlılıq yanaşmalarının harmonikləşdirilməsinə, habelə yaxşı təcrübələrin stimullaşdırılmasına imkan verir.

Digər bir metod isə Fermanın Dayanıqlılıq Məlumatları Şəbəkəsi (FSDN) metodudur. Əsası 1965-ci ildən qoyulmuş Ferma Mühasibatlığı Məlumatları Şəbəkəsindən (Farm Accountancy Data Network, FADN [34]) Avropa İttifaqı ölkələrində Ümumi Aqrar Siyasətin (*Common Agricultural Policy, CAP*) effektivliyinin qiymətləndirilməsi alətlərindən biri kimi istifadə olunur. Hazırda isə bu sistemə dayanıqlılıqla bağlı qiymətləndirmə komponentinin artırılması ilə FSDN sisteminin qurulması ilə bağlı danışıqlar gedir. Dayanıqlılıqla bağlı məlumatların toplanması kifayət qədər çətin və vaxtutumlu fəaliyyətdir. Bu səbəbdən bəzi Avropa ölkələri bu sistemə qoşulmaqda ehtiyatlı davranırlar. Təklif edilən sistem qüvvəyə minəndə Aİ ölkələrində dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi baxımından zəngin məlumat toplanacaqdır. Bu məlumatlar dayanıqlılığın həm ferma səviyyəsində, həm ölkə, həm də ümumilikdə Aİ səviyyəsində qiymətləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Ölkə üzrə dayanıqlılıq məsələləri **Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM)** (*Sustainable Development Goals, SDGs*) çərçivəsində də nəzərdən keçirilir. Bu məqsədlə 2015-ci ildə BMT-nin Baş Məclisində DİM-lər müəyyən edilmişdir. DİM-lər hər kəs üçün daha yaxşı və daha dayanıqlı bir gələcəyə nail olmaq üçün hazırlanmış 17 qarşılıqlı əlaqəli məqsəddən ibarətdir [35]. Bu məqsədlər BMT “2030 Gündəliyi” (*2030 Agenda*) adlı qətnaməsinə daxil edilmişdir [36]. Məqsədlər geniş əhatə dairəsinə malik olduqlarından hər bir məqsəd daxilində spesifik alt-məqsədlər müəyyən edilmişdir və hər bir alt-məqsədə nail olmanı qiymətləndirmək üçün müvafiq indikatorlardan istifadə olunur. DİM-lər bir çox fəaliyyət istiqamətlərini (kənd təsərrüfatı, sənaye, ekologiya, səhiyyə, təhsil, sosiologiya, gender məsələləri, məşğulluq və s.) əhatə edir. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlər daha çox 2-ci məqsəddə nəzərdən keçirilir. Bu məqsəd **Aclığa son** - “*Aclığa son qoymaq, ərzaq təhlükəsizliyinə və daha yaxşı qidalanmaya nail olmaq və dayanıqlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək.*” [37] kimi adlanır.

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafının dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğunluğu

Aqrar sahənin ekoloji dayanıqlılığı. Atmosfer havasının vəziyyəti. Müxtəlif insan fəaliyyətlərinin atmosfərə göstərdiyi təsirlərin əsas təzahürü dünya üzrə orta illik temperaturun yüksəlməsidir. Atmosferə atılan istixana qazlarının konsentrasiya səviyyəsi orta illik temperaturun artması ilə birbaşa korrelyasiya əlaqəsindədir [38]. İqlim dəyişiklikləri bütünlükdə planetdə baş verməkdədir. Azərbaycan da bu prosesdən kənar deyil. Ölkədə kənd təsərrüfatının atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrdə payı kifayət qədər kiçikdir (cəmi 200 ton). Analoji göstərici üzrə sənaye birinci, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsi isə ikinci yerdədir. Ölkədə atmosfərə atılan karbon qazı emissiyasında kənd təsərrüfatının payı 13% təşkil edir (2019-cu il üçün 8 milyon ton).

Dünya üzrə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra qlobal təşəbbüslər mövcuddur. Azərbaycan da bu təşəbbüslərdən bəzilərinə qoşulmuşdur. Hazırda ölkədə ekoloji mühitin (hava, torpaq və su) vəziyyətini xarakterizə edən bir sıra göstəricilər hesablanır. Qeyd edək ki, Azərbaycan “Avropa qonşuluq və tərəfdaşlıq aləti” Proqramı çərçivəsində Ekoloji İnformasiyanın Birgə Sistemində (*Shared Environmental Information System, SEIS*) [39] qoşulmuşdur. Bu sistem Avropa İttifaqı üzrə ekoloji siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, həmçinin Aİ-yə qonşu ölkələrin ərazisində ətraf mühitin mühafizəsinə kömək göstərilməsi üçün zəruri olan məlumatların toplanması, mübadiləsi və istifadəsinin sadələşdirilməsinə yönəlmiş regional təşəbbüsdür.

Həmçinin Azərbaycan İqlim Dəyişikliyinə dair Paris Sazişini [40] imzalayaraq atmosfərə buraxılan istixana qazlarının 2030-cu ilədək 35 faiz azaldılması barədə öhdəlik götürmüşdür. Ölkədə iqlim dəyişmələrinə qarşı dayanıqlılığını artırmaq üçün Milli Uyğunlaşma Planı hazırlanmaqdadır. Milli Uyğunlaşma Planının Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (BMTİP) birgə layihəsi çərçivəsində hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Layihə Azərbaycan Hökumətinə üç prioritet sektor - su, kənd təsərrüfatı və sahiləyən ərazilərin iqlim dəyişmələrinə uyğunlaşması tədbirlərində dəstək olacaqdır.

Torpaqdan istifadənin dayanıqlılığı. Azərbaycanda əksər fermer təsərrüfatlarının torpaq sahələrinin ölçüsünün kiçik olması ölkədə torpaqlardan dayanıqlı istifadə ilə bağlı əsas məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən yaradılmış Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemində (EKTİS) əsasən, Azərbaycanda bazaryönümlü kənd təsərrüfatı istehsalçıların 70%-nin torpaq sahəsi 1-2 hektardır. Bu isə ölkədə kənd təsərrüfatı bitkiləri altında olan torpaqların həddən artıq fraqmentləşməsindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, kiçik ölçülü fermer təsərrüfatlarının malik olduqları üstünlüklərlə müqayisədə onların çatışmazlıqları daha çoxdur. İqtisadi nəzəriyyə əsasən, kiçikölçülü müəssisələr və ya təsərrüfatlar miqyas effektindən istifadəyə imkan vermir [41]. Belə təsərrüfatlarda kənd təsərrüfatı bitkiləri və heyvanlarının məhsuldarlığı, istehsalçıların işə gəlirləri aşağı olur. Təsədüfi deyildir ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində fermer başına torpaq sahələri kifayət qədər böyükdür və tarixi inkişaf üzrə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi ilə kənd təsərrüfatı istehsalçıların malik olduqları torpaq sahələrinin getdikcə iriləşməsi tendensiyası müşahidə olunmaqdadır [42].

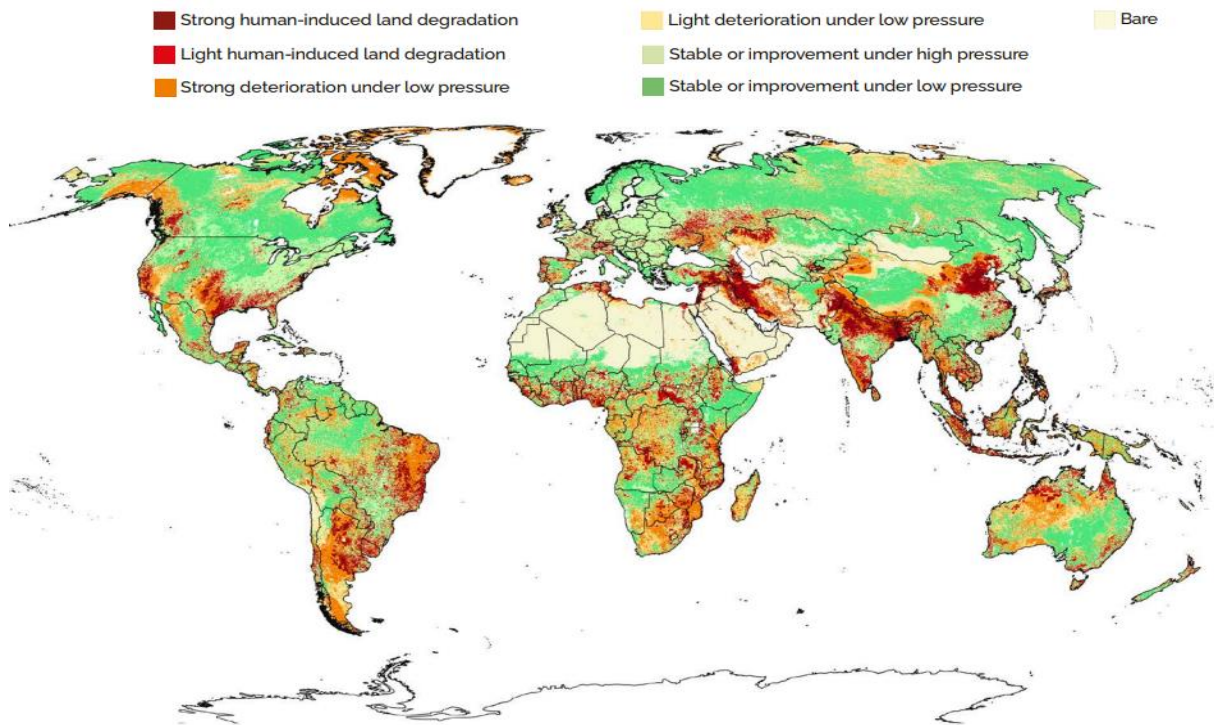
Qeyd edək ki, hazırki dövrdə Azərbaycanda torpaqlardan daha effektiv istifadənin təmin edilməsi üçün fermalara düşən torpaq sahələrinin iriləşdirilməsi ilə bağlı dövlət tərəfindən bir sıra işlər görülməkdədir. Bunlara iri aqroholdinqlərin yaradılmasını və fermerlər arasında kooperasiya əlaqələrinin təşviqini misal göstərmək olar. Bunlardan başqa, ölkədə vahid əkin sisteminin tətbiqi və torpaqların konsolidasiyası ilə bağlı müzakirələr aparılır, perspektiv dövr üçün bu məsələlərlə bağlı müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Torpaqdan kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə ilə bağlı əsas diqqət yetirilməli məqamlardan biri də kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində gübrə və pestisidlərdən düzgün istifadə edilməsidir. 2020-ci il üçün ümumilikdə ölkə üzrə gübrələnmiş sahənin ümumi əkində xüsusi çəkisi 79%-ə bərabərdir. Pambıq və tütün bitkilərinin becərilməsində hər hektara görə daha çox mineral gübrədən istifadə olunur. Buna baxmayaraq, istifadə olunmuş mineral gübrələrin həcminə görə pambıq və tütünün birgə payı 9%-ə bərabərdir. Becərilməsində ən çox gübrədən istifadə olunan kənd təsərrüfatı bitkisi isə taxıl bitkiləridir. 2020-ci ildə bu bitkilərin becərilməsində istifadə olunan mineral gübrələr cəmi istifadə olunan mineral gübrələrin təqribən 61%-ni təşkil etmişdir.

Ölkədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində pestisidlərdən istifadə ilə bağlı rəsmi statistika aparılmır. FTMMS-ə əsasən, üzüm və tütün istehsalı pestisidlərdən istifadə səviyyəsindən daha çox asılıdır. Digər tərəfdən, meyvə və kartof istehsalı da yüksək dərəcədə pestisidlərdən istifadə ilə bağlıdır. FTMMS-ə əsasən, yonca istehsalı pestisidlərdən ən az istifadə olunan sahədir.

Azərbaycan torpaqların deqradasiyaya uğradılması səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olduğu zonadadır (**Şəkil 4**). Ölkə ərazisinin 3,240 mln. ha-ı və ya 37,4%-i istifadə olunmayan (şoranlaşmış, bataqlıqlaşmış, güclü eroziyaya uğramış, daşlı çay yataqları, qayalıqlar və s.) torpaqlardır [43].

Şəkil 4. Dünya üzrə torpağa göstərilən təzyiç və torpaqların deqradasiyası xəritəsi

Mənbə: FAO, <https://www.fao.org/3/cb7654en/online/src/html/chapter-1-2.html>

Ölkədə torpaqların 36,4%-i müxtəlif dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalmışdır. Torpaqların 14,1%-i zəif, 10,7%-i orta, 11,6%-i şiddətli dərəcədə yuyulmuşdur. Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarının təbii şəraitindən və antropogen təsirlərdən asılı olaraq eroziya proseslərinin intensivliyi və forması müxtəlif dərəcədə inkişaf etmişdir. Odur ki, Mil və Qarabağ düzlərində torpaqların 30,8%-i, Quba-Xaçmaz zonasında 48,2%-i, Abşeron yarımadasında 40,3%-i, Şirvan düzündə 27,7%-i, Şəki-Zaqatala zonasında 55,7%-i eroziyaya məruz qalmışdır. Bura su, külək və irriqasiya eroziyasına məruz qalan bütün torpaqlar aiddir [44].

Torpaqların şoranlaşması Azərbaycanda ən böyük ekocoğrafi problemlərdən biri hesab edilməlidir. Ölkədə şoran torpaqların ümumi sahəsi 2 milyon hektardan artıqdır və bunun 1,32 milyon hektarı Kür-Araz ovalığındadır.

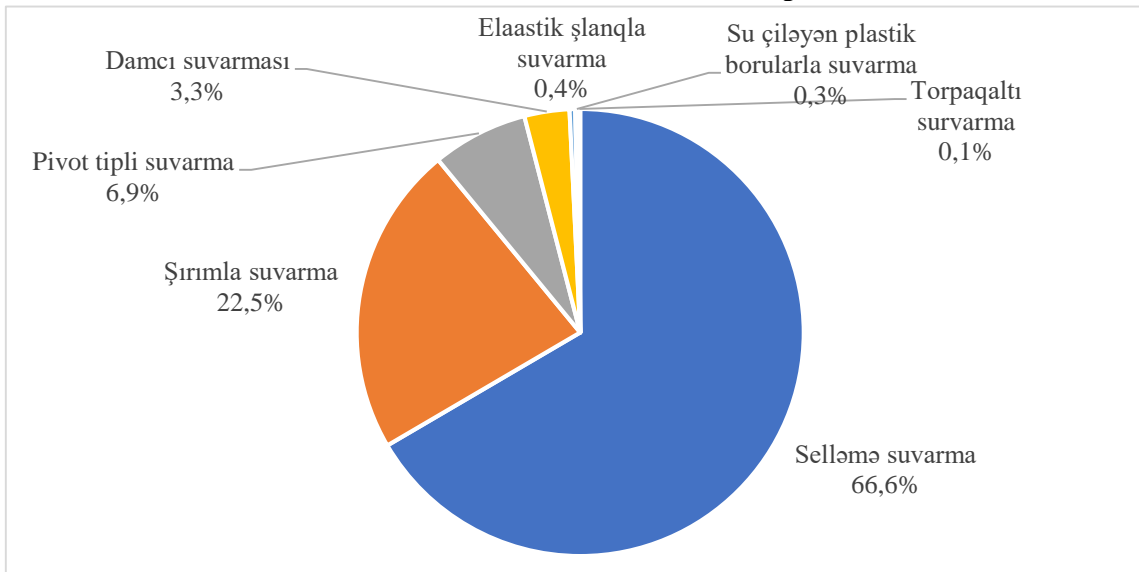
Suvarma suyundan istifadənin dayanıqlılığı. Azərbaycanın şirin su ehtiyatlarının 70-72 faizi ölkə hüdudlarından kənarında formalaşır [45]. Ölkənin əsas su arteriyaları olan Kür və Araz çayları ölkə ərazisinə daxil olana qədər müxtəlif kimyəvi element və birləşmələrlə, üzvi maddələrlə çirklənməyə məruz qalır. Sərhəd xətlərində bu çayların sularında neft məhsulları, fenollar, mis, bismut, titan, manqan və digər elementlər yol verilən qatılıq həddindən artıqdır. Ermənistan

ərazisindən Azərbaycana daxil olan Araz çayında çirklənmə dərəcəsi digər çaylardan daha çoxdur. Çay suları ölkə ərazisində də müxtəlif mənşəli çirklənmələrə məruz qalır [46].

Ümumiyyətlə, 2020-ci il üçün Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin (4780.1 min hektar) 31%-i (1476.7 min hektar) suvarılan torpaqlardır [47]. Ölkə üzrə cəmi əkinlərin 61%-i, çoxillik əkmələrin isə 66%-i suvarılan torpaqların payına düşür.

Kənd təsərrüfatında sudan dayanıqlı istifadə baxımından ən mühüm məsələlərdən biri tətbiq olunan suvarma üsullarıdır. Azərbaycanda istifadə olunan suvarma üsulları ilə bağlı məlumat **Qrafik 1**-də təqdim edilmişdir.

Qrafik 1. 2020-ci ildə ölkədə istifadə olunmuş suvarma tipləri

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, EKTİS bazası.

Qrafikdən görüldüyü kimi, Azərbaycanda ən geniş yayılmış suvarma tipləri selləmə və şırımla (arxlarla) suvarmadır. Bu iki suvarma tipinin birləşmə xüsusi çəkisi 89%-dən çoxdur. Ancaq bu ənənəvi suvarma üsulları ilə yanaşı müasir suvarma üsullarından da istifadə olunur. Müasir suvarma üsullarından istifadənin xüsusi çəkisi təxminən 11% təşkil edir. Ölkədə əksər bitkilər və bitki qrupları üzrə ənənəvi suvarma üsullarından istifadə olunur. Bəzərilməsində müasir suvarma üsullarının ən çox tətbiq edildiyi bitkilərə isə soya, giləmeyvələr və şəkər çuğunduru aiddir. Müasir suvarma üsullarından istifadədə çayın, meyvələrin və üzümün payı da yüksəkdir. Qeyd edək ki, ölkədə müasir suvarma üsulları içərisində ən çox istifadə olunan üsul damcı suvarmasıdır. Bu suvarma tipinin müasir suvarma tiplərinin cəmi istifadəsindəki payı 65% təşkil edir.

Suvarma suyundan dayanıqlı istifadənin digər mühüm bir aspekti də suvarma sistemlərinin idarəedilməsi və tənzimləmə məsələləridir. Hazırda ölkədə suvarma sistemlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər Sudan İstifadəedənlər Birliklərinin (SİB) səlahiyyətinə verilmişdir. SİB-lərin əsas vəzifələrinə xidmət ərazilərində meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin istismar planının hazırlanması, onların bərpa və yenidənqurma işlərinin planlaşdırılması, ölçü cihazlarının quraşdırılması, istismarı, suyun paylanması qrafiklərinin tərtibi, suyun paylanması zamanı meydana çıxan mübahisələrin həlli, su haqları da daxil olmaqla birliyin xərclərinin ödənməsini təmin etmək, suyun götürülməsi haqqında müqavilə bağlamaq, illik büdcə və hesabatları hazırlamaq və s. aiddir.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, ötən 10 il ərzində SİB-lərin fəaliyyətinin formalaşdırılması sahəsində islahatların nəzərdə tutulan səviyyədə həyata keçirilməməsi və onların fəaliyyətinə birbaşa nəzarətin zəif olması qarşıya qoyulmuş məqsədə tam çatmağa imkan verməyib. Ölkədə SİB-lər üzrə suvarma suyunun uçotu dəqiq aparılmır, istifadəsində olan təsərrüfatdaxili suvarma kanallarının əsaslı və cari təmirinə vəsait yönəldilmir. Qeyri-kommersiya qurumunun xüsusi forması kimi SİB-lərin maddi-texniki bazası zəifdir, suvarma xidmət haqqının yığılması mexanizmində problemlər mövcuddur, uçot-hesabat işləri düzgün təşkil edilməyib və onların davamlı fəaliyyəti üçün “Meliorsiya və irriqasiya haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına ehtiyac var.

Aqrobiomüxtəliflik. Ölkədə aqrobiomüxtəlifliklə bağlı əsas problem iqtisadi potensialının zəif olması səbəbindən yerli bitki və heyvan sortlarının tədricən yox olmasıdır. Ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində biomüxtəlifliyin qorunması məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan “Bioloji müxtəliflik haqqında” beynəlxalq Konvensiyanın üzvüdür, biomüxtəlifliyin genetik ehtiyatlarının qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə Bioloji Müxtəliflik Haqqında Konvensiyaya (BMK) qoşulmuşdur. Konvensiyanın tələblərinə uyğun olaraq “Azərbaycanda Biomüxtəlifliyin Qorunmasına dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı (2006-2010)” (2006) və “Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” (2015) qəbul edilmişdir [48]. Həmçinin ölkədə Genetik Ehtiyatlar İnstitutu fəaliyyət göstərir. Genetik ehtiyatların orta və uzunmüddətli qorunması üçün İnstitutun nəzdində 2004-cü ildə Genbank yaradılmışdır. Genbankda əsasən bitki nümunələrinin milli genetik ehtiyatları saxlanılır.

Aqrar sahənin iqtisadi dayanıqlılığı. Ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadi dayanıqlılığını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri kənd təsərrüfatı təyinətli bitki və heyvanların məhsuldarlığıdır. Statistika göstərir ki, 1940-2020-ci illər ərzində ölkədə taxılın məhsuldarlığı yüksəlmişdir. Ən yüksək artım qarğıdalı üzrə (6,8 dəfə) müşahidə edilmişdir. Bu dövr ərzində buğdanın məhsuldarlığı 5 dəfə, arpanın məhsuldarlığı isə 3,3 dəfə artmışdır.

Qeyd edək ki, 2010-2020-ci illər ərzində qarğıdalının məhsuldarlığı hər il 3%, buğda və arpanın məhsuldarlığı isə 4% artmışdır [49]. 2015-ci ildən ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından strateji məhsul hesab edilən buğdanın məhsuldarlığı hər hektardan 3 ton buğda baryerini keçsə də, ötən müddət ərzində məhsuldarlıqda nəzərəçarpacaq artım müşahidə edilmir. Qeyd edək ki, Albaniya, Belarus, Özbəkistan və Moldova kimi ölkələrdə buğdanın məhsuldarlıq səviyyəsi 4 ton/ha, bir sıra Avropa Birliyi ölkələrində, Çində, Meksikada və bir çox başqa ölkələrdə 6 ton/ha, Yeni Zelandiyada isə hətta 10 ton/ha səviyyəsindədir [50].

Ölkədə buğdanın məhsuldarlığının aşağı olmasının əsas səbəbi fermerlər tərəfindən aqrotexniki qaydalara riayət edilməməsi, ümumiyyətlə fermerlərin bilik və bacarıqlarının zəif olması, uzun illər ərzində torpaqların şoranlaşması və deqradasiyası, habelə suvarma suyunun çatışmazlığıdır. Bunlarla yanaşı iqlim dəyişiklikləri də məhsuldarlığa ciddi təsir göstərir.

1980-2020-ci illər ərzində ölkədə meyvə və giləmeyvələrin məhsuldarlığında 2 dəfədən çox artım olmuşdur. Son 10 il ərzində isə bu məhsuldarlıq səviyyəsi təqribən 7 ton/ha civarındadır. Ölkədə çoxillik əkmələrin məhsuldarlıq səviyyəsi də bir çox dünya ölkələri ilə müqayisədə aşağıdır. Məsələn, 2020-ci ildə Azərbaycanda almanın məhsuldarlığı 10.2 ton/ha olduğu halda, Serbiyada 18.6 ton/ha, Polşada 23.4 ton/ha, Almaniya 30.1 ton/ha, Fransada isə 32.3 ton/ha olmuşdur.

Taxıl bitkilərində olduğu kimi çoxillik əkmələrin məhsuldarlığının aşağı olmasının səbəbi də əsasən aqrotexniki normalar, suvarma və iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədardır.

Ölkədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlər görülür. Fermerlərə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə edilən gübrə və pestisidlərə görə subsidiya verilir, sertifikatlı toxum istehsalçıları da bu fəaliyyətə görə subsidiya alırlar. Bundan başqa, pambıq, şəkər çuğunduru və tütünə görə məhsul subsidiyası verilir ki, bu da bilavasitə məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Həmçinin ölkədə yüksək məhsuldarlıq vəd edən intensiv bağların salınmasına görə də xüsusi subsidiya tətbiq edilir.

Bundan başqa, ölkədə heyvan başına süd və ət verimi göstəriciləri də aşağıdır. Bunun səbəbi isə yerli heyvanların cins tərkibinin zəif olması, yerli cinslərin cırılaraq öz genetik potensialını qismən itirməsi, habelə ölkədə heyvan yemi istehsalının qənaətbəxş olmaması ilə əlaqədardır.

Ölkədə fermer təsərrüfatlarının gəlirliliyi də dayanıqlılıq baxımından mühüm göstəricidir. **Cədvəl 2**-də fərdi sahibkar təsərrüfatları üzrə satışın rentabelliği ilə bağlı məlumat təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2. Fərdi sahibkar təsərrüfatlarında məhsul satışının rentabelliği, faizlə

	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dənli bitkilər	54.8	20.1	46.6	55.6	83.4	76.8	80.2	49,4
Çəltik	-	-	-	-	181.8	360,0	-	-
Xam pambıq	96.5	60.5	5.6	67.4	31,0	52,3	55.0	47,0
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	-	129.9	184.3	33.3	31,7	-	19.6	-
Tütün	110.0	48.9	6.1	34.6	150,0	97,2	91.7	59,4
Yaşıl çay yarpağı	-	1.9	-	-	-	-	-	-
Kartof	103.8	79.6	61.0	101.2	32,8	58,2	31.9	53,0
Tərəvəz (açıq torpaqda)	110.0	110.6	109.1	94.7	116,2	109,6	124.1	99,8
Bostan məhsulları	112.3	78.5	56.5	40.2	44,7	54,7	49.9	48,7
Meyvə və giləmeyvə	96.5	146.4	108.5	237.6	185,8	116,9	213.7	182,8
Üzüm	1.6 d.	29.3	-	23.5	42,3	26,4	25.5	18,9
Bitkiçilik məhsulları üzrə	86.6	31.7	39.3	61.8	49,9	36,6	38.0	30,7
İribuynuzlu mal-qara	50.4	39.0	33.9	37.8	54,5	61,1	57.9	68,2
Qoyun və keçi	44.4	39.2	44.0	50.9	48,6	67,5	53.0	50,8
Donuz	67.0	50.0	-	-	-	-	-	-
Quş	23.0	47.2	42.6	46.0	47,0	43,5	31.1	27,3
Süd və süd məhsulları	62.5	62.0	52.3	55.4	53,4	57,6	55.1	69,4
Yun	33.9	56.4	43.2	44.1	38,4	40,0	29.1	29,2
Yumurta (min ədəd)	73.3	126.8	71.9	68.6	59,6	57,8	55.2	19,8
Heyvandarlıq məhsulları üzrə	54.4	48.8	42.4	46.5	51,9	61,6	50.8	59,6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəldən göründüyü kimi, rentabellik üzrə ən yüksək göstəricilər meyvə və giləmeyvə, həmçinin tərəvəz üzrədir. Bu iki sahə ölkənin kənd təsərrüfatının əsas aparıcı qüvvələridir. Hər iki istiqamət üzrə özünütəminatmə göstəricisi yüksək olmaqla yanaşı, ixrac göstəriciləri də kifayət qədər yuxarıdır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu sektorlarda rentabellik göstəricisinin yüksək olması hələ sahənin iqtisadi cəhətdən dayanıqlı olduğunu ifadə etmir.

Həm meyvə, həm də tərəvəz üzrə daxili və xarici (ixrac) bazarlar müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdir. İstehsalçılar nə qədər məhsul istehsal edəcəkləri və bu məhsulları kimə satacaqları ilə bağlı ilkin fikrə sahibdirlər. Ancaq istehsalçılarla vasitəçilər və ya tədarükçülər arasındakı ticarət münasibətləri şifahi və ya qeyri-formal şəkildə təşkil edilir. Bunun nəticəsində fermerlər öz fəaliyyətlərini düzgün planlaşdırma bilmirlər, bazarın gələcək vəziyyəti ilə bağlı fikir müəyyənliliyi mövcud deyil. Bu isə öz növbəsində volatillik və böhran halları yaradır. Digər tərəfdən, yerli fermerlərin əsas ixrac bazarı Rusiya Federasiyasıdır. Bu bazara çıxmaq fermerlər üçün daha asandır. Bu, həm coğrafi yaxınlıq, həm müəyyən dövr ərzində formalaşmış ticarət əlaqələri, həm də bazara daxilolma baryerlərinin (sertifikat tələbi, rüsumlar, kvotalar və s.) nisbətən aşağı olması ilə bağlıdır.

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu bazar həcmcə böyük olsa da, müəyyən iqtisadi-siyasi səbəblərdən kifayət qədər volatildir. Müəyyən dövrlərdə Rusiya tərəfindən idxala qoyulan qadağalar minlərlə ton yerli məhsulun idxalında gecikmələrə, bir sıra hallarda isə zay olmasına, fermerlərin maliyyə itkiləri və müflisləşmə riski ilə üzləşmələrinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac coğrafiyasının diversifikasiyasına ehtiyac var. Bu məqsədlə Avropa Birliyi və Körfəz ölkələri kimi bazarlar nəzərdən keçirilə bilər.

Aqrar sahənin sosial dayanıqlılığı. Dayanıqlılıq kriteriyaları içərisində qiymətləndirilməsi ən çətin olan məhz sosial aspektdir. Çünki bu istiqamət üzrə məlumatlar əksərən subyektiv xarakter daşıyır və bu məlumatları qəbul olunmuş standart qiymətləndirmə üsulları vasitəsilə qiymətləndirmək hər zaman asan olmur. Aqrar sahədə sosial dayanıqlılıq baxımından qiymətləndirilməsi zəruri olan əsas məsələ kənd yerlərində rifahın təmin edilməsidir. Kənd yerlərində əhalinin, o cümlədən qadınların və gənclərin layiqli həyat və məşğulluq məsələləri dövlətin daim diqqətindədir. Bu sahədə dövlətlə yanaşı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də müəyyən işlər görülür.

Ölkədə kənd yerlərində yaşayan gənclərin aqrar sahədə biznes ideyalarının həyata keçirilməsinə, onlar tərəfindən innovativ metodların tətbiqinin stimullaşdırılmasına dəstək verən, effektiv və ətraf mühiti qoruyan yeni kənd təsərrüfatı və idarəçilik üsulları barədə məlumatlanmasına yönələn və gənc fermerlərin ilkin kapitalının formalaşmasına şərait yaradan bir təşəbbüs kimi Aqrar Məşğulluğun Artırılması Layihəsi (AMAL) həyata keçirilməkdədir.

Kiçik və orta ölçülü fermer təsərrüfatları tərəfindən keyfiyyətli məhsulların istehsalına, bu təsərrüfatlarda məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsinə və istehsal olunmuş məhsulların satışına dəstək göstərilməsi məqsədilə “Kənddən Şəhərə”, “Şəhərdən Kəndə” və Aqrar Fəaliyyətli Azərbaycan Qadınları (AFAQ) layihələri həyata keçirilir.

Azərbaycanda ümumilikdə iqtisadiyyatın, o cümlədən aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından əsas strateji sənəd ölkə Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”dir [51]. Ölkənin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlətin uğurlu əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatın effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl sektorun gücləndirilməsi, biznesyönümlü dövlət idarəetməsi və yerli məhsulların xarici bazarlara çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması, həmçinin ölkədə daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənmənin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticə və təkliflər

Aparılmış tədqiqatdan göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti qlobal miqyasda ərzaq təhlükəsizliyinin əsas təminatçısı olmaqla yanaşı ətraf mühitin ayrı-ayrı ünsürlərinə dağıdıcı təsir göstərən fəaliyyət sahələrindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan aqrar sahədə dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün məsələyə iki aspektdən yanaşmaq tələb olunur: bir tərəfdən, aqrar fəaliyyətin ətraf mühitə neqativ təsirlərinin azaldılması, habelə bu təsirlərin aradan qaldırılması, digər tərəfdən isə qlobal səviyyədə baş verən iqlim dəyişikliklərinin aqrar sahəyə təsirinin yumşaldılması, həmçinin sektorun bu təsirlərə adaptasiyası imkanlarının nəzərdən keçirilməsi. Ümumiyyətlə isə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına nail olunması nöqteyi-nəzərindən dayanıqlılığın hər üç aspekti (ekoloji, iqtisadi və sosial) nəzarətdə saxlanmalıdır. Bunlar içərisində isə ekoloji mühit, daha dəqiq desək, hava, torpaq və su ehtiyatlarından dayanıqlı istifadə, həmçinin biomüxtəlifliyin qorunması məsələləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda hökumət tərəfindən torpaq və su ehtiyatlarının qorunması üzrə həyata keçirilən fəaliyyətlər daha da genişləndirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Buraya gübrə və pestisidlərdən istifadəyə nəzarət, müasir suvarma sistemlərinin istifadəsinin genişləndirilməsi, aqrotekniki qaydalara riayət edilməsinin stimullaşdırılması və s. kimi tədbirlər aiddir. Bir sözlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı məqsədilə təbii resurslardan istifadə sahəsində dövlət tənzimləməsi gücləndirilməli, maarifləndirmə tədbirləri genişləndirilməlidir.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində ölkədə aqrar sahədə dayanıqlı inkişafı ilə bağlı müəyyən edilmiş problemlərin həlli baxımından aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

- Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində istifadə olunan gübrə və pestisidlərdən istifadə üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, bu maddələrdən istifadə ilə bağlı konkret kvotaların müəyyənəndirilməsi;
- Kənd təsərrüfatında növbəli və şumsuz əkin sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- Torpaqların suvarılmasında müasir (effektiv) suvarma üsullarının (damcı, sprey, pivot və s.) tətbiqinin genişləndirilməsi. Bu, həm torpaqların keyfiyyətinin qorunmasına, həm də sudan qənaətlə istifadə olunmasına imkan verir;
- Fermer başına torpaq sahələrinin iriləşdirilməsi. Buna həm iri kənd təsərrüfatı holdinqlərinin yaradılması, həm kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi, həm də vahid əkin sistemi və torpaqların konsolidasiyası kimi digər üsulların köməyi ilə nail oluna bilər;
- Ölkədə torpaq bazarının effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi. Buraya torpaqlar üzərində mülkiyyət münasibətləri, elektron qeydiyyat, torpaqların satışı və digər məsələlər daxildir;
- Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi ilə əlaqədar torpaqlardan istifadə ilə bağlı innovativ texnologiyaların tətbiqi;
- Fermerlər tərəfindən torpaqların aqrokimyəvi təhlilinin aparılmasının təşviqi;
- Torpaq qoruyucu və tarla qoruyucu meşə zolaqlarının genişləndirilməsi;
- Müasir suvarma sistemlərinin tətbiqinin, habelə susuzluğa davamlı bitki sortlarının becərilməsinin və polikultur təsərrüfat təcrübəsinin genişləndirilməsi;
- Torpaq və su ehtiyatlarının dəqiq inventarizasiyası, torpaq kadastrı, torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, kompleks meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsi, eroziya təhlükəsinə qarşı mübarizə, torpağın münbitliyi və suvarma sularının keyfiyyəti üzərində monitorinqin aparılması;

- Suvarma suyundan istifadənin elektron qeydiyyat sisteminin qurulması, SİB-lərin elektron reyestrinin yaradılması;
- Torpaq ehtiyatlarından və suvarma suyundan effektiv istifadə etmək məqsədilə fermerlər arasında kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasının dəstəklənməsi;
- Torpaqların konsolidasiyası, iri fermer təsərrüfatlarının formalaşmasının dəstəklənməsi;
- Suvarma suyunun fermerlər arasında proporsional bölünməsinin təmin edilməsi, suvarma və meliorativ sistemlərin istismar göstəricilərinin və işinin yaxşılaşdırılması yolu ilə suvarılan ərazilərdə suvarma suyu itkilərinin azaldılması və suvarma suyundan istifadənin optimallaşdırılması;
- Suvarma sahələrində aqrotexniki və meliorativ tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi üzrə işlərin gücləndirilməsi yolu ilə torpaqların münbitliyinin bərpa və artırılması;
- Ölkədə İMT prosesinin sürətləndirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərinin su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi;
- SİB-lərdə istismar və texniki qulluq üzrə tələbləri tam şəkildə təmin etmək üçün “differensiallaşdırılmış” suvarma suyu haqqının tətbiq edilməsi, SİB üzərində nəzarət mexanizminin formalaşdırılması.

Ədəbiyyat

1. “Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development”. UN Documents. n.d. Web. Retrieved 27 June 2013.
<http://www.un-documents.net/ocf-02.htm>
2. Benn, Suzanne & Dunphy, D. & Griffiths, Andrew. (2007). Integrating human and ecological factors: A systematic approach to corporate sustainability.
3. Brown, L. R. (2012). World on the Edge. Earth Policy Institute. Norton. ISBN 978-1-136-54075-2
4. <https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg1/summary-for-policymakers/>
5. [https://www.epa.gov/statelocalenergy/state-co2-emissions-fossil-fuel-combustion#:~:text=Nationally%2C%20carbon%20dioxide%20\(CO2,gas%20emissions%20with%20a%20state.](https://www.epa.gov/statelocalenergy/state-co2-emissions-fossil-fuel-combustion#:~:text=Nationally%2C%20carbon%20dioxide%20(CO2,gas%20emissions%20with%20a%20state.)
6. <https://climate.nasa.gov/scientific-consensus/>
7. United States Environmental Protection Agency, <https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data>
8. <https://www.ipcc.ch/srccl/>
9. <https://science2017.globalchange.gov/>
10. <https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/>
11. <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/overview/fao-and-post-2015/sustainable-agriculture/ru/>
12. Intergovernmental Panel on Climate Change. 2019. p. 5. Retrieved 30 January 2020.
13. <https://www.worldwildlife.org/pages/what-is-biodiversity>
14. <http://www.e-qanun.az/framework/646>
15. <https://www.fao.org/3/y5609e/y5609e01.htm>
16. <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/overview/fao-and-post-2015/sustainable-agriculture/ru/>
17. <https://news.un.org/en/story/2019/11/1051411>

18. WACOSS, Western Australia Council of Social Services
19. Diesendorf, Mark. (2000). Sustainability and sustainable development. Sustainability: the Corporate Challenge of the 21st Century. 19-37.
20. <https://sustainability.umw.edu/areas-of-sustainability/economic-sustainability/>
21. <https://sustainability.umw.edu/areas-of-sustainability/economic-sustainability/#:~:text=Economic%20sustainability%20refers%20to%20practices,sector%20through%20the%20UMW%20foundation>
22. Benn, Suzanne & Dunphy, D. & Griffiths, Andrew. (2014). Organizational change for corporate sustainability, Third edition. 10.4324/9781315819181.
23. <https://www.uclg.org/en>
24. <http://www.fao.org/sustainability/en/>
25. CGIAR Research Program on Climate Change, Agriculture and Food Security (CCAFS). November 2011.
26. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
27. SAFA (Sustainability Assessment of Food and Agriculture Systems), Guidelines, version 3.0, 2014
28. <http://www.fao.org/3/i6583e/i6583e.pdf>
29. <http://www.fao.org/sustainability/background/en/>
30. Clark, W. C. and Dickson, N. M., Sustainability science, the emerging research program. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 2003, 100, 8059–8061.
31. Harwood, R. R., Sustainability in agricultural systems in transition – at what cost? Keynote address, Workshop on Sustainability of Agricultural Systems in Transition, ASA, CSSA, SSSA and the World Bank, Baltimore, USA, October 1998.
32. OECD core set of indicators for environmental performance reviews. OECD, Paris, 1993.
33. Esty, D. C., Levy, M., Srebotnjak, T. and de Sherbinin, A., Environmental sustainability index: benchmarking national environmental stewardship. Yale Center for Environmental Law & Policy, New Haven, 2005.
34. https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/facts-and-figures/farms-farming-and-innovation/structures-and-economics/economics/fadn_en
35. United Nations (2017) Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017, [Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development](#)
36. United Nations (2015) Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, [Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development](#)
37. "Goal 2: Zero hunger". *UNDP*.
38. Reto Knutti, Relationship between global emissions and global temperature rise, 2013, https://unfccc.int/sites/default/files/7_knutti.reto.3sed2.pdf
39. <https://eni-seis.eionet.europa.eu/east/countries>
40. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement#:~:text=The%20Paris%20Agreement%20is%20a,compared%20to%20pre-industrial%20levels>.
41. *O'Sullivan, Arthur; Sheffrin, Steven M. (2003). Economics: Principles in Action*
42. <https://www.theguardian.com/environment/2021/may/24/fewer-bigger-more-intensive-eu-vows-to-stem-drastic-loss-of-small-farms>
43. Xəlilov Ş.B. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı 2006

44. Xəlilov Ş.B. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı 2006
45. “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, <https://azersu.az/az/static/7/link/5>
46. “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, <https://azersu.az/az/static/7/link/5>
47. Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/az/1.2.xls>
48. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası <http://www.e-qanun.az/framework/11513>
49. Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/>
50. <https://www.indexmundi.com/agriculture/?commodity=wheat&graph=yield>
51. <https://president.az/articles/50474>

Ph.D., F.F. Fikratzade

Director of the Agricultural Research Center

Doctoral student of the Institute for Scientific Research on Economic Reforms

P.F. Aliyev, Chief of department, Agricultural Research Center

Ph.D. student of the Agricultural Research Center

Regulation of the agricultural sector of the Republic of Azerbaijan in terms of the principles of sustainable development

Abstract

The problem of sustainability was initially analyzed in the article, then the principles of sustainable development of the agrarian field were listed, the “Three Columns” concept that combine three components of sustainability (environmental, economic and social) were presented, and the existing theories related to the sustainable development of the agrarian field were analyzed. In addition, global initiatives, international challenges and perspective activities were provided to ensure sustainable development in the agricultural sector. The comparative analysis of methodological approaches was then conducted to assess the sustainable development of the agrarian field. The appropriate method – SAFA (Sustainability Assessment of Food and Agriculture systems) was determined to assess the sustainable development of the agricultural sector in Azerbaijan. At the same time, the opportunities for the use of FSDN (Farm Sustainability Data Network) methodology were also investigated.

The agricultural policy in terms of sustainable development principles in the Republic of Azerbaijan was also evaluated in the article. The assessment included all three aspects of sustainability: environmental, economic and social. Then, the activities of the Republic of Azerbaijan in terms of achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) were reviewed, the current policy on sustainable development in the country was analyzed and relevant generalizations were made.

At the end of the article the results obtained were presented. Specific proposals were put forward in terms of ensuring the sustainable development of the agricultural sector and the sustainability of the agrarian policy in the country.

Keywords: *sustainability, sustainable development in agriculture, three columns concept, SAFA, FSDN, FDMS, Sustainable Development Goals.*

*Д.ф.э.н., Ф.Ф. Фикретзаде
Директор Центра аграрных исследований
Докторант Научно-исследовательского института экономических реформ*

*П.Ф. Алиев, директор департамента, Центр аграрных исследований
Диссертант Центра аграрных исследований*

Регулирование сельскохозяйственного сектора Азербайджанской Республики с точки зрения принципов устойчивого развития

Резюме

Первоначально проблема устойчивости была проанализирована в статье, затем были перечислены принципы устойчивого развития в аграрной области, была представлена концепция «Три Столбца», которая сочетает в себе три компонента устойчивости (экологический, экономический и социальный) и существующие теории связанные с устойчивым развитием аграрной области были проанализированы. Кроме того, были предоставлены глобальные инициативы, международные проблемы и глобальная перспективная деятельность для обеспечения устойчивого развития в сельскохозяйственном секторе. Затем был проведен сравнительный анализ методологических подходов для оценки устойчивого развития аграрной области. Соответствующий метод - SAFA (Оценка устойчивости пищевых и сельскохозяйственных систем) был определен для оценки устойчивого развития сельскохозяйственного сектора в Азербайджане. В то же время также были исследованы возможности для использования методологии FSDN (сеть данных по устойчивости).

Сельскохозяйственная политика с точки зрения принципов устойчивого развития в Азербайджане также была оценена в статье. Оценка включала все три аспекта устойчивости: экологические, экономические и социальные. Затем была рассмотрена деятельность Азербайджанской Республики по достижению Целей устойчивого развития (ЦУР), проанализирована действующая политика устойчивого развития в стране и сделаны соответствующие обобщения.

В конце статьи были представлены полученные результаты. Конкретные предложения были выдвинуты с точки зрения обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного сектора и устойчивости аграрной политики в стране.

Ключевые слова: *устойчивость, устойчивое развитие в сельском хозяйстве, концепция трех столбцов, ОУПС, СДУРФ, СМДФ, Цели устойчивого развития.*

UOT: 338.43, 339.5

TAXIL BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Cavahir Cavanşir qızı Allahverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, baş müəllim

e-mail: allahverdiyeva197@gmail.com

Xülasə

Məqalədə taxıl bazarında hazırda formalaşmış vəziyyətə baxılmış, bu bazarın tənzimlənməsi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi təhlil edilmişdir. Göstərilmişdir ki, taxıl istehsalı ilə məşğul olan əsas ölkələr ərzaq təhlükəsizliklərini riskə atmamaq üçün bazara müdaxilə tədbirləri tətbiq edirlər. Xarici ölkələrin əksəriyyətində ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, xarici bazarların zərərli təsirinin qarşısını almaq, yerli ərzaq bazarını müdafiə etmək üçün proteksionist siyasət həyata keçirilir. Bununla yanaşı istehsalın genişləndirilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə geniş dövlət dəstəyi həyata keçirilir. Digər tərəfdən, bir sıra dünya ölkələrində taxılın keyfiyyətinə, taxılın və onun emalı məhsullarının səmərəli istifadəsinə dövlət nəzarəti probleminə vacib yer ayrılır və önəmli əhəmiyyət verilir ki, bu da müvafiq qanunvericilik aktlarında öz əksini tapır.

Açar sözlər: taxıl bazarı, ərzaq təhlükəsizliyi, inkişaf, qiymət, istehsal, istehlak, ixrac.

Giriş

Hər bir dövlət taxıl məhsullarının istehsalı və bazarının inkişaf etdirilməsi üzrə müəyyən inkişaf yolu keçmişdir və ümumilikdə kənd təsərrüfatı sahələrinin tənzimlənməsinə öz yanaşmalarını işləyib hazırlamışdır. Bu baxımdan ölkələrin taxıl məhsullarının istehsalı, bazarının formalaşdırılması və tənzimlənməsi üzrə təcrübələrinə baxılması və dəyərləndirilməsi xüsusi maraq kəsb edir.

Xüsusilə iqlim dəyişikliyi və Rusiya-Ukrayna müharibəsi səbəbilə bu mövzu daha da aktuallaşmışdır. Belə ki, bu iki amil dünya müstəvisində buğda/taxıl istehsalını və ixracını azaldıb, digər istehsalçı dövlətlərin tətbiq etdiyi ixrac qadağaları isə vəziyyəti daha da kritikləşdirərək böhranı genişləndirir. Bu gün milyonlarla insanın aclıq böhranı ilə üz-üzə qala biləcəyindən bəhs olunur.

Qeyd edək ki, buğdanın qiyməti son ildə rekord həddə qalxıb, bütün dünyada taxıl böhranı hiss olunur. Dünya üzrə buğdaya olan tələbatın artması fonunda təklifin azalması qiymətlərin artımını labüd edib. Dünya bazarında buğdanın qiymətinin artmasına təsir edən əsas amillərə əlverişsiz hava şəraitini, proteksionist siyasəti, buğda ehtiyatlarının artırılması siyasətini, dəyişən xərclərin artımını, böhran və müharibə qorxusunu aid etmək olar. Hava şəraiti və yeni növ koronavirus (COVID-19) epidemiyasından təsirlənən global ərzaq bazarı Rusiya-Ukrayna müharibəsi və Qərbin Moskvaya qarşı sanksiyaları səbəbindən daha bir zərbə alıb.

Məqalədə taxıl bazarında hazırkı şəraitdə formalaşmış konyunkturaya baxılması və bazarın tənzimlənməsi üzrə bir sıra xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Taxıl bazarında mövcud vəziyyətə ümumi baxış

Ümumiyyətlə son on il ərzində dünya üzrə buğda istehsalında 10 faizə qədər artım müşahidə edilib ki, bunun da əsas səbəbi məhsuldarlığın artmasıdır. Buğda istehlakına gəldikdə isə onu deyə bilərik ki, bu sahədə son illərin göstəriciləri istehsalla müqayisədə daha yüksək artım tempinə malikdir. Hazırda dünya bazarında buğda qiymətləri son doqquz ilin ən yüksək göstəricisidir. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, 2021-ci ilin ilk rübündə buğdanın 1 tonunun orta qiyməti 275 ABŞ dolları olduğu halda, dördüncü rübdə qiymət 12 faiz artaraq 308 ABŞ dolları olmuşdur. Buğdanın 2021-ci ilin dördüncü rübündə müşahidə edilmiş orta qiyməti əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 25 faiz yüksək olmuşdur. Rusiyadan ixrac edilən buğdanın qiymətində 2021-ci ilin dekabr ayından etibarən azalma trendi müşahidə edilsə də, 2022-ci ilin mart ayında qiymət kəskin artıb. 2022-ci ilin iyun ayında 1 ton buğdanın ixrac qiyməti əvvəlki aya nisbətən 5,04 faiz artaraq 423,3 ABŞ dolları səviyyəsində qərarlaşıb. 2022-ci ilin iyun ayı ərzində buğdanın 1 tonunun Qara dəniz limanlarında maksimum qiyməti 425 ABŞ dolları, minimum qiyməti 420 ABŞ dolları, Azov dənizi limanlarında isə müvafiq olaraq 395 ABŞ dolları və 390 ABŞ dolları səviyyəsində olub [9].

Ümumiyyətlə, ərzaq bazarında qiymətlərə təsir edən faktorlar mürəkkəbdir. Belə ki, hava şəraiti, ticarət siyasəti, aqrar siyasət, taxıl ehtiyatı siyasəti, bioyanacaq siyasəti və dəyişən beynəlxalq maliyyə şərtləri ərzaq qiymətlərinə təsir edən mühüm amillərdir. Dünya üzrə buğdaya olan tələbatın artması fonunda təklifin azalması qiymətlərin artımını labüd edir. Dünya bazarında buğdanın qiymətinin artmasına təsir edən əsas amillərə əlverişsiz hava şəraitini, proteksionist siyasəti, buğda ehtiyatlarının artırılması siyasətini, dəyişən xərclərin artımını, böhran və münaqişələri aid etmək olar.

Digər önəmli səbəb isə bəzi ölkələrin 2022-ci illə bağlı gözləntilərinin optimist olmamasıdır. Buna görə də digər əsas buğda istehsalçısı olan Çin son aylarda ciddi şəkildə buğda ehtiyatı yığmağa başlayıb. Statistik məlumatlara görə, Çinin buğda idxalı 2021-ci ilin ilk yarısında əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 50 faizə qədər artıb. ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentinin məlumatlarına görə, 2022-ci ilin ortalarına qədər Çin dünya buğda ehtiyatlarının 51 faizinə sahib olacaq. Belə təmayüllər bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə də müşahidə edilir. Bundan əlavə, ölkə daxilində Çin hökuməti fermerlərə öz məhsulları üçün minimum qiymət təklif edir ki, sonradan bu məhsulları tədarük edərək ərzaq ehtiyatlarının artırılması üçün istifadə edir. Çin hökuməti 2021-ci ilin mart ayında 2014-cü ildən bu yana ilk dəfə buğdanın minimum qiymətini qaldırdı ki, bu da həm daxili, həm də xarici bazarlara qiymət artımı ilə bağlı siqnallar ötürdü [8].

Məhsul istehsalçılarının xərclərinin artması da öz növbəsində məhsulun maya dəyərinin və qiymətinin artmasına səbəb olur. Məsələn, bir sıra buğda istehsalı ilə məşğul olan ölkələrdə fermerlər məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə etdikləri gübrələrə 2020-ci ildə ödədiklərindən 2-3 dəfə çox vəsait xərcləməli olublar (Oklahoma Buğda Komissiyası). Ümumilikdə qlobal gübrə qiymətləri artaraq 2008-2009-cu illərdəki qlobal maliyyə böhranından bəri ən yüksək səviyyəyə çatıb.

Bundan əlavə, toxumun, yanacağın, məhsulun saxlanması ilə bağlı xərclərin artması da buğdanın maya dəyərinə və qiymətinə təsir edib.

Kənd təsərrüfatı iqlim dəyişkənliyinə və ekstremal hava şəraitinə çox həssasdır. Ötən il ərzində ABŞ, Kanada və Rusiyada müşahidə olunan quraqlıq və yüksək temperatur buğda istehsalına ciddi şəkildə təsir edib. Məsələn, ABŞ-da quraqlıq və yüksək temperatur 2021-ci ildə yazlıq buğda məhsulunun 40 faiz, ümumi buğda yığımının isə 10 faiz azalmasına səbəb olub [8].

Statistikaya görə, 2020/21-ci illər mövsümündə ən çox buğda istehsalı 134,3 milyon ton olmaqla Çinin payına düşür. 107,9 milyon ton buğda istehsalı ilə Hindistan dünyada ikinci, 85,4 milyon ton istehsal həcmi ilə Rusiya üçüncü sırada qərarlaşıb.

Ümumilikdə, ən çox buğda istehsal edən ölkələrin ilk onluğunda ardıcılıq belə olub: 4. ABŞ - 49,7 milyon ton; 5. Kanada - 35,2 milyon ton; 6. Avstraliya - 33 milyon ton; 7. Fransa - 30,5 milyon ton; 8. Ukrayna - 25,5 milyon ton; 9. Pakistan - 25,2 milyon ton; 10. Almaniya - 22,1 milyon ton [7].

Məlum olduğu kimi, dünyada buğda ixracının 29 faizi Rusiya və Ukraynanın payına düşür. Bu səbəbdən ilin əvvəlində Rusiya-Ukrayna münaqişəsi dünya bazarında buğdanın qiymətinin sürətlə artmasına zəmin yaratmışdır. Eləcə də son illər qlobal iqlim dəyişikliyi və anomal hava şəraiti bir sıra ölkələrdə buğda istehsalına mənfi təsir göstərir ki, bu da qiymət artımına səbəb olan amildir.

Taxıl bazarında tənzimləmənin əsas istiqamətləri

Taxıl istehsalı ilə məşğul olan əsas istehsalçı ölkələr ərzaq təhlükəsizliklərini riskə atmamaq üçün bazara müdaxilə edirlər. Məsələn, Rusiya buğda ixracını məhdudlaşdıran siyasət yürüdür. Belə ki, 2021-ci ilin ortalarından Rusiya buğda ixracına vergi tətbiq etməyə başlayıb. Digər tərəfdən ixracı tənzimləmək üçün buğda ixracı kvotası tətbiq edir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi dövlət tərəfindən aqrar sahədə istehsalçılara məqsədyönlü dəstəyin, proteksionist tədbirlərin həyata keçirilməsinə üstünlük verildiyini göstərir. Belə ki, ABŞ-da fermerlərin gəlirlərinin 25%-i, Kanadada 40%-i, Avropa İttifaqı ölkələrində 50%-i, Yaponiyada isə 70%-dən çoxunu dövlət dotasiyaları təşkil edir. Öz ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə, xarici əmtəə istehsalçılarının zərərli təsirinin qarşısını almağa, yerli ərzaq bazarını müdafiə etməyə çalışan ölkələrin çoxunda bu cür siyasət yeridilir.

Burada başlıca istiqamətlərdən biri istehsalçılara məhsullarının qiymətlərinin subsidiyalaşdırılması yolu ilə təsir edilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda həmin halda əsas fərqlər yalnız maliyyələşdirmənin ölçüsü, strukturu və formalarındadır. Məsələn, taxıl istehsalı zamanı qiymətlərin Avropa İttifaqı ölkələrində 38-39%-i, ABŞ-da 36-37%-i, Kanadada 30-31%-i və Avstraliyada 6-7%-i dotasiyaların payına düşür.

Mühüm ərzaq məhsulları, o cümlədən taxıl məhsulları ilə özünütəminat probleminin həllinə hədəflənən ölkələrdə isə satılan məhsulun dəyərində kənd təsərrüfatına dövlət tərəfindən göstərilən köməyin payı 50-70% səviyyəsində olur.

Qeyd edək ki, aqrar-sənaye sferasında taxıl istehsalının inkişafına heyvandarlıq sahələri ilə uzlaşdırılmış şəkildə baxmağa ehtiyac yaranır. Çünki taxıl istehsalına dövlət dəstəyi tədbirləri yem üçün taxılın nisbətən aşağı bazar qiymətlərini təmin etməlidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr öz fermerlərini dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif mexanizmlər və metodlar tətbiq edirlər. ABŞ hökuməti daim artan taxıl ehtiyatlarını balanslaşdırmaq üçün torpaqların əkin dövriyyəsindən çıxarılması proqramından istifadə edir. Bundan başqa, ABŞ-da orta hesabla yanaşma metodu ilə bazar qiyməti və zəmanətli qiymətlər arasındakı fərq ödənilir. Bir sıra digər təşkilati-iqtisadi tədbirlərdən də istifadə edilir, məsələn, ixracın inkişaf etdirilməsi proqramı, ehtiyatların konservasiyası proqramı, ixrac kreditlərinin verilməsi proqramı və s.

Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində taxılçılıq təsərrüfatlarında ciddi problemlərdən biri də dəyən zərərin qarşılınması ilə bağlıdır və bu məsələ sığorta münasibətləri ilə bilavasitə tənzimlənir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta münasibətlərində müsbət təcrübə toplanmışdır.

Burada fermerlərin gəlirlərini təmin etmək üçün dövlət güzəştli sığortalanmanı təşkil edir. Həmin ölkələrdə nəinki taxıl məhsulu, həm də fermerlərin gəlirləri sığortalanır ki, bu taxıl təsərrüfatlarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin və onların təsərrüfat fəaliyyətinin sığortalanmasının formalarından biridir. Ümumi gəlirin sığortalanması və xalis gəlirin sabitləşdirilməsi fermerlər üçün onların gəlirlərinin artırılmasına səmərəli dəstək proqramları kimi öz əksini tapır. Ümumi gəlirin sığortalanması planı fermerlərin gəlirlərinin qiymətlərinin dəstəklənməsi və məhsula zəmanətin verilməsi yolu ilə müdafiəsini təmin edir və bunlar iki komponentdən ibarətdir:

- 1) kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortalanması;
- 2) gəlirə zəmanət.

Xalis gəlirin sabitləşdirilməsi hesabı fərdi fermerlərin ehtiyacları üçündür. O, məhsul satışı üzrə ticarət əlaqələrindən gələn xalis gəlirin müəyyən faizi əsasında yığılır.

Qeyd edək ki, bir sıra dünya ölkələrində taxılın keyfiyyətinə, taxılın və onun emalı məhsullarının rəşional istifadəsinə dövlət nəzarəti probleminə vacib yer ayrılır və önəmli əhəmiyyət verilir ki, bu da müvafiq qanunvericilik aktlarında öz əksini tapır. Qanunvericilik sənədləri taxıl istehsalı sahəsində münasibətləri tənzimləyir və bir sıra məsələlərin həllinə yönəldilir: taxılın istehsalı, emalı və saxlanması qaydalarının tənzimlənməsi; taxılın keyfiyyət standartlarının təyin və təmin edilməsi; taxılın daşınması üzrə xidmətlərə sabit tariflərin təyin edilməsi.

Bundan başqa taxıl və buğda sortlarına standartların təyin edilməsi, rəşmi təsnifatın təsdiq edilməsi, nəzarət və çəki sistemlərinin vəziyyəti, taxıl anbarlarının lisenziyalaşdırılması, onlara nəzarət, yükləmə-boşaltma əməliyyatları ilə bağlı texnoloji proseslərin tətbiqi, həmin əməliyyatlara görə tariflərin təyin edilməsi, taxıl ticarəti ilə məşğul olan dilerlərin lisenziyalaşdırılması, müqavilələrin formalarının və taxılın keyfiyyəti üzrə əsas tətbiqi tədqiqatların aparılması həmin tədbirlər sırasındadır. Eyni zamanda beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan keyfiyyət proqramları bir sıra tədbirləri özündə əks etdirir: taxıl sortuna nəzarət, texniki resursların istismarına lisenziyaların verilməsi, sanitariya-gigiyenik tədbirlər, taxılın keyfiyyətinə nəzarət. Keyfiyyət proqramları yetişdirilən taxılın qəbul, saxlama və nəqliyə sistemlərinin xarici alıcıya göndərilmək üçün yüklənmə prosesinə qədər bütün mərhələlərdə keyfiyyətinin qorunmasına yönəldilir.

ABŞ-da federal səviyyədə aqrar qanunların çoxillik tarixi var və onlar fermer məhsulları qiymətlərinin, son illərdə isə həm də aqrar ixracın dəstəklənməsinə istiqamətlənir. ABŞ-ın aqrar siyasəti ilk növbədə fermerlərdən kənd təsərrüfatı xammalı alan və onlara sənaye istehsalından keçmiş xammal resursları göndərən sahibkarların maraqlarını təmin etməyə yönəlir. Bunlarla bərabər, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sektorun maddi-texniki təminatına xüsusi diqqət yetirilir.

Tənzimləmə institutlarının rolu

Taxıl məhsulları bazarının tənzimlənməsində ölkələr üzrə fərqli institutlar fəaliyyət göstərir. Qeyd edilən sahədə mütərəqqi nümunələrdən biri Kanada nümunəsidir. Burada taxılın tədarüki və satışı ilə hökumət təşkilatı olan Taxıl üzrə Kanada Şurası məşğul olur. Bu ölkədə fermerlər taxıl satışı üzrə kooperativlərdə birləşirlər. Fermerlər və tədarükçülər arasında münasibətlərin əsasında sahədən alınan müxtəlif növ taxılın miqdarına qoyulan kvotalar durur. Kvota Şura tərəfindən müəyyən olunur

və ölkədə taxıl ehtiyatlarından, ona tələbdən, əkin sahələrinin ölçülərindən asılı olaraq müxtəlif vaxtlarda dəyişdirilir. Təsadüfi deyildir ki, Kanada dünyada taxıl məhsullarının, xüsusilə buğdanın istehsalı üzrə mütərəqqi təcrübəyə malik ölkələr sırasında ilk cərgələrdədir. Düzdür, bu ölkədə də buğda məhsulu ilə bağlı problemlər olur, məhsuldarlıq və ümumi istehsal aşağı düşə bilər [3]. Amma Kanadada buğda məhsulu üzrə istehsalla yanaşı onun ehtiyatlarının formalaşdırılması üzrə uzunmüddətli dövrü əhatə edən strategiya olduğundan, bu mühüm ərzaq məhsulunun təminatında və ixracında dinamizm qorunub saxlanılır, ildə orta hesabla 23-25 milyon ton buğda ixrac olunur.

Eyni zamanda əsas ixracatçı ölkələrdə taxılın saxlanması və nəql edilməsi məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilir. Anbar təsərrüfatları belə ölkələrdə aqrar-sənaye sferasının inkişaf etmiş taxıl yarımkompleksinin tərkib hissəsinə çevrilir və qida, qarışıq yem sənayesinin iri aqrar-sənaye birliklərinə daxildir. Belə ki, Fransa və Kanadada taxıl əsasən taxıl ticarəti şirkətlərinin anbarlarında saxlanılır. Taxıl resurslarının və onların saxlanması üçün geniş yayılmış idarəetmə mexanizmi üç və dörd pilləli taxılsaxlama sistemidir. İxracatçı ölkələrin taxılsaxlama yerləri ilə tam təmin olunması, habelə fermerlərin əsasən taxıl istehsal olunan ərazilərdə yerləşən taxılsaxlama yerləri və inkişaf etmiş maddi-texniki bazası daşınma zamanı birbaşa itkiləri azaltmağa, onun saxlanması dövründə qorunmasına imkan verir.

Bundan əlavə, dünyada taxıl bazarının sabitləşdirilməsi və tənzimlənməsi, koordinasiya edilməsi üçün dünya dövlətlərinin beynəlxalq səviyyədə taxıl üzrə əməkdaşlığının qlobal çağırışlara uyğun mexanizmlərinin hazırlanması vacib şərtlərdəndir. Bu istiqamətdə Londonda yerləşən Taxıl üzrə Beynəlxalq Şura fəaliyyət göstərir və bu Şuraya 23 ölkə daxildir. Şuranın əsas məqsədi dünya taxıl bazarının sabitləşdirilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqdır.

Əvvəldə bildirdiyimiz kimi, bir qrup ölkələrdə buğda məhsulunun istehsalına və ixracına strateji yanaşmalar mövcuddur və belə ölkələrdən biri də Argentinadır. Bu ölkədə taxıl məhsulunun istehsalı və ehtiyatlarının yaradılması, ixrac potensialının gücləndirilməsinə strateji səviyyədə baxılır və dövlət tərəfindən dəstəklənir. Ölkədə buğda məhsulu ilə bağlı strateji mexanizmlərin işlənməsi, fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi Argentina Buğda Assosiasiyası tərəfindən həyata keçirilir. Digər tərəfdən, Argentina yaxın illərdə buğda istehsalının artırılması üçün əkin sahələrinin genişləndirilməsi niyyətindədir.

Azərbaycanla strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olan Türkiyədə də taxıl məhsullarının istehsalı və ehtiyatlarının yaradılmasına ciddi önəm verilir. Ölkədə bu məsələləri Türkiyə Dövlət Taxıl Agentliyi koordinasiya edir və tənzimləyir. Agentliyin strateji vəzifəsi daxili taxıl məhsulları bazarında sabitliyin qorunması, tarazlığın təmin edilməsi, lazım gəldikdə taxıl intervensiyalarının təşkili və s. ibarətdir. Son illərdə Türkiyədə orta hesabla il ərzində 20 milyon ton buğda istehsal olunmuşdur, bu mühüm ərzaq məhsuluna olan tələbat isə orta illik 17-18 milyon ton həcmindədir. Ölkədə istehsalın istehlakı üstələməsinə baxmayaraq hər il orta hesabla 4 milyon tona qədər buğda idxal olunur. Bu isə mühüm və strateji ərzaq məhsulu olan buğdanın ehtiyatlarının gücləndirilməsinə imkan verir.

Azərbaycanla qonşu olan digər bir respublikada - İran İslam Respublikasında da taxıl məhsullarının istehsalı üzrə mümkün potensialdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi dövlət tərəfindən xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Xüsusilə son illərdə Şərqi Azərbaycanda buğda istehsalının artırılması potensialına ciddi önəm verilir.

Ölkəmizlə qonşu olan və Azərbaycanın qeyri-neft sektoru sahəsində strateji xarici ticarət partnyoru olan Rusiya Federasiyası dünyanın aparıcı taxıl məhsulları istehsal edən ölkələrindəndir.

Rusiyada taxıl məhsullarının strateji problemləri, o cümlədən səmərəlilik məsələləri, tənzimləmə mexanizmləri Rusiya Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkədə taxıl ixracının həcmi artmaqda, o cümlədən qiyməti də yüksəlməkdədir.

Azərbaycanla strateji ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik olan digər bir ölkə - Qazaxıstan da taxıl ölkəsi kimi tanınır. Ölkəmizin taxıl ehtiyatlarının formalaşdırılmasında tələb olunan taxıl idxalının - əsasən buğda idxalının bir hissəsi Qazaxıstanla bağlıdır [2]. Amma, son illərdə Qazaxıstanın dünya taxıl bazarında mövqeyi bir qədər zəifləmişdir və bunda Rusiyanın fəallaşması əsas amil kimi göstərilir. Ölkədə taxıl məhsulları istehsalının ümumi həcmi orta illik 18 milyon ton səviyyəsindədir.

Qeyd edək ki, taxıl məhsulları bazarının səmərəliliyinin artırılması üçün mikro səviyyədə də bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrində idarəetmə prosesi bütövlükdə bazar imkanlarının təhlilini, məqsədli bazarların müəyyənlişdirilməsini, marketinq kompleksinin hazırlanmasını və marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsini xarakterizə edir. Bu tədbirlərin hər biri çoxsaylı və mühüm əhəmiyyətli istiqamətlərin reallaşdırılmasını şərtləndirir. Proseslərin idarə edilməsində təhlil informasiya sistemi konsepsiyasını və elementlərini, marketinq qərarlarının müşahidə edilməsini və həmin qərarlara nəzarət olunmasını, marketinq tədqiqatları sisteminin təhlilini və s. əhatə edir. İdarəetmənin təhlil istiqamətinə müəssisədənkənar və müəssisədaxili mühitin - mikromühit və makromühit amillərinin təhlili, rəqiblərin öyrənilməsi - rəqiblərin aşkar edilməsi, onların strategiyasının və məqsədinin, sayının və potensial imkanlarının, zəif və güclü cəhətlərinin qiymətləndirilməsi də aid edilir. Bu amillər baxımından məqsədli taxıl məhsulları bazarlarının müəyyənlişdirilməsi bazar tələbatının müəyyən edilməsi və proqnozlaşdırılması, bazar seqmentlərinin seçilməsi, təkliflərin differensiallaşdırılması və proqnozlaşdırılması strategiyasının əsaslandırılması, potensial rəqabət mühitinin təhlili, potensial rəqabət üstünlüklərinin aşkar edilməsi, xarici bazarlara çıxış imkanlarının müəyyən edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Nəticə

Dünya ölkələrində taxıl məhsulları bazarının səmərəliliyinin artırılması üçün görülən tədbirlər və əldə edilən mütərəqqi təcrübə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və taxıl bazarının səmərəliliyinin gücləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, dünya taxıl bazarında əsas ixracatçıların taxıl bazarının tənzimlənməsi istiqamətində tətbiq etdiyi mexanizmlərin qiymətləndirilməsi və milli taxıl bazarının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmaqla tətbiq olunması müəyyən fayda verə bilər.

Son illərdə dünya taxıl bazarında ehtiyatların sabit artım tempinin təmin olunmasında çətinliklər var. Təchizat qıtlığı, enerji və ərzaq məhsullarının yüksək qiymətləri region ölkələrinə, eləcə də dünyanın qalan hissəsinə təsir edərək inflyasiyaya təkan verir. Üstəlik, Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi, müharibə və sanksiyalar ticarət əlaqələrini sarsıtmış, daşıma və sığorta xərclərini artırmışdır. Bu, qida, avtomobil, tikinti, neft-kimya və nəqliyyat da daxil olmaqla geniş spektrdə sənaye sahələrinə təsir edərək qlobal dəyər zəncirlərində mövcud gərginliyi artırır. Yüksək əmtəə qiymətləri ilə birlikdə qlobal dəyər zəncirlərində əlavə gərginliklər inflyasiya təzyiqlərini daha da artırır.

Taxıl məhsullarının istehsalı və bazarının səmərəliliyi üzrə beynəlxalq təcrübədən çıxış etsək, görmək olar ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın prioritet

sahəsi sayılır, burada ərzaq bazarının inkişafı üzrə dövlətin proteksionist siyasəti həyata keçirilir. Bu problemlərin həlli üçün xarici ölkələrin istifadə etdiyi mühüm yanaşmalar və prinsiplər ölkəmizin taxılçılıq təsərrüfatlarında, eləcə də taxıl məhsulları bazarında da tətbiq edilə və müsbət nəticələr əldə oluna bilər. Amma bu sahədə beynəlxalq təcrübənin transferi və tətbiqi zamanı ölkəmizdə bitkiçilik məhsullarının inkişaf xüsusiyyətləri, əsas etibarilə buğda məhsulunun yetişdirilməsi və ehtiyatlarının yaradılması, ümumilikdə ölkəmizdə taxıl məhsulları bazarının səmərəliliyinin artırılması prioritetləri obyektiv qiymətləndirilməli və nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. О мировых зерновых запасах и других инструментах решения проблемы нестабильности зерновых рынков. Центр Инвестиций ФАО. <http://www.fao.org/3/a-i3338r.pdf>
2. Казахстан нарастил поставки пшеницы на внешние рынки. <https://kapital.kz/economic/73871/kazakhstan-narastil-postavki-pshenitsy-na-vneshniye-rynki.html>
3. Мировое потребление пшеницы обгонит производство в 2019 году. <http://www.ukragroconsult.com>
4. Тройка мировых экспортеров зерновых – Россия, США и Канада. <https://www.agroxxi.ru/mirovye-agronovosti/troika-mirovyh-yeksporterov-zernovyh-rossiya-ssha-i-kanada.html>
5. Куксин С.В. Состояние и перспективы развития рынка пшеницы России как составной части мирового рынка зерна // Вестник НГИЭИ. 2018. №5 (84). <https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-rynka-pshenitsy-rossii-kak-sostavnoy-chasti-mirovogo-rynka-zerna>
6. Канада соберет самый низкий за три года урожай пшеницы. <http://agroportal.ua/news/mir/kanada-soberet-samyi-nizkii-za-tri-goda-urozhai-pshenitsy>
7. <https://latifundist.com/en/rating/top-10-stran-proizvoditelej-pshenitsy-v-202021-mg>
8. https://azertag.az/xeber/Qlobal_bugda_bohrani_ve_Azerbaycana_tesirleri-1969845
9. <https://www.apk-inform.com/en/prices>

J.J. Allahverdiyeva
Senior lecturer, Azerbaijan State Agrarian University

International experience in grain market regulation

Abstract

In the article, the current situation in the grain market was considered, and the experience of foreign countries in the field of regulation of that market was analyzed. It is shown that the main producer countries engaged in the production of grain implement market intervention measures in order not to risk food security. In most foreign countries, a protectionist policy is implemented to

ensure food safety, to prevent the harmful influence of foreign commodity producers, and to protect the local food market. At the same time, in order to stimulate the expansion of production, extensive state aid is implemented.

On the other hand, in a number of countries of the world, the problem of state control over the quality of grain, the efficient use of grain and its processing products is given an important place and importance, which is reflected in the relevant legislative acts.

Keywords: *grain market, food security, development, price, production, consumption, export.*

Дж.Дж. Аллахвердиева

Старший преподаватель, Азербайджанский государственный аграрный университет

Международный опыт регулирования рынка зерна

Резюме

В статье рассмотрена современная ситуация на рынке зерна, проанализирован опыт зарубежных стран в области регулирования этого рынка. Показано, что основные страны-производители, занимающиеся производством зерна, осуществляют интервенционные меры рынка, чтобы не рисковать продовольственной безопасностью. В большинстве зарубежных стран проводится протекционистская политика для обеспечения безопасности пищевых продуктов, предотвращения вредного влияния иностранных товаропроизводителей, защиты местного продовольственного рынка. В то же время в целях стимулирования расширения производства осуществляется широкая государственная помощь.

С другой стороны, в ряде стран мира проблеме государственного контроля за качеством зерна, эффективным использованием зерна и продуктов его переработки уделяется важное место и значение, что находит отражение в соответствующих законодательных актах.

Ключевые слова: *рынок зерна, продовольственная безопасность, развитие, цена, производство, потребление, экспорт.*

UOT: 338. 43.01, 338.432

AQRAR SAHƏDƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİK: DAYANIQLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ NƏZƏRİ YANAŞMALARIN TƏHLİLİ

Natiq Qədim oğlu Hacıyev, i.ü.f.d., dosent

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin elmlər doktoru pilləsi üzrə doktorantı

e-mail: n.qadjiev2012@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə bəzi alimlərin və tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət olunaraq aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətliliyə dayanıqlı inkişaf kontekstində nəzəri yanaşmaların təhlili aparılmışdır. Təhlil aparılan zaman ümumən aqrar iqtisadiyyatın və eyni zamanda onun ayrı-ayrı sahələrinin, həmçinin bəzi məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin tədqiqində müəlliflərin rəqabətqabiliyyətlilik və dayanıqlılıq, o cümlədən aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətliliyi və dayanıqlı inkişafı haqda irəli sürülən nəzəri müddəalar və baxışlara müraciət olunaraq həqiqi rəqabətqabiliyyətliliyin və dayanıqlılığın məğzinin araşdırılmasına çalışılmışdır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, aqrar iqtisadiyyat, dayanıqlılıq, rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik.*

Giriş

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı yeni və inkişaf mərhələsində olan konsepsiyadır [22]. Həyatın bütün sahələrində, bütün iqtisadi fəaliyyətdə və o cümlədən aqrar sahədə dayanıqlı inkişaf - dayanıqlılıq onun rəqabətqabiliyyətliliyi ilə sıx bağlıdır. Dayanıqlı inkişaf siyasi və iqtisadi dövrüyyəyə Qərb siyasətçiləri və iqtisadçıları tərəfindən daxil edilib. Bu məqalədə aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətlilik və onun dayanıqlılığı ilə bağlı bir neçə elmi əsərə müraciət edərək təhlilini aparmağa, əsas məqamlarını qeyd etməyə və müəllif fikrimizi bildirməyə çalışmışıq.

Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətliliyə yanaşmalar

Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən edilməsinə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, *Laura və Alessandro “AB ölkələrində aqro-ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyəti: on beş illik retrospektiv”* məqalələrində Avropa Birliyinin 27 ölkəsində kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı belə bir qənaətə gəlirlər: *“Kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin təhlili maraqlıdır, belə ki, bu sahələr bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir sektorun rəqabət qabiliyyəti digərinə təsir göstərə bilər və əksinə. Bu səbəbdən də əsas məsələ kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin rəqabətqabiliyyətlilik baxımından oxşar meyillərinin olub-*

olmamasıdır” [5]. Müəlliflərin bu qənaəti bir-biri ilə sıx bağlı olan və bir-birilərinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərə bilən sahələrin, xüsusilə də kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliklərinin oxşar meyillərinin öyrənilməsinin hər iki sahədə dayanıqlılığın əldə olunmasında əhəmiyyətli olmasına işarədir.

Matthev Gortona və digərləri isə öz tədqiqatlarında “Avropa qida sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin öyrənilməsinin bu gün sosial və ekoloji xərcləri və faydaları lazımi dərəcədə nəzərə alınmadığını, bunun xüsusilə də həmin sahənin torpaqla birbaşa əlaqələri və uzunmüddətli iqtisadi perspektivləri poza biləcək ekoloji zərərli metodların potensial tətbiqi imkanları nəzərə alınmaqla məhdudlaşdırıcı amil ola biləcəyini” [12] qeyd etmişdir. Yəni, müəlliflər rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında sosial və ekoloji münasibətlərin lazımi dərəcədə nəzərə alınmasını bu sahələrin torpaqla birbaşa əlaqələrinə və ekoloji mühitə zərər vura bilən bir çox metodların tətbiqi imkanlarının məhdudlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyinə inanırlar. Daha sonra onlar “*Aqro-ərzaq sektoru ilə bağlı Avropa Komissiyasının (2011, s. 2) siyasətin məqsədinin “AB-nin təbii yerüstü ehtiyatlarının dayanıqlı idarəedilməsi ilə birlikdə iqtisadi cəhətdən səmərəli ərzaq istehsal sektoruna nail olmaq üçün dayanıqlı rəqabət” olduğunu iddia etdiyini, hərçənd “dayanıqlı rəqabət” termininin siyasi müzakirələrdə möhkəm şəkildə kök salsada, onu necə konseptuallaşdırması və ya ölçməsinə başa düşmək üçün az şey edildiyini*” [12] göstərirlər. Buradan da bizə aydın olur ki, dayanıqlılığa nail olmaq üçün artıq iqtisadi artımla, dayanıqlı iqtisadi inkişafı yanaşı dayanıqlı rəqabət də ön plana çəkilir. Bu da rəqabətqabiliyyətliliyin məhz artım və inkişafın mənbəyi olduğundan, həmçinin onun dayanıqlılığı ilə üzvi vəhdət təşkil etdiyindən xəbər verir və tədqiqatımızda bu məsələlərə toxunmağımızı bir daha əsaslandırılmış olur.

Müəlliflər “*təchizat zənciri nöqtəyi-nəzərindən rəqabətqabiliyyətliliyin öyrənilməsinə yanaşmanın rəqabətin getdikcə daha çox ayrı-ayrı firmalar arasında deyil, dəyərin yaradılması zəncirləri arasında baş verməsi faktını əks etdirdiyini*” bildirərək, “*bunun nəticədə təchizat zəncirindəki əlaqələrin təbiəti, xarakteri rəqabət üstünlüyü və ya çatışmazlığının mənbəyi ola biləcəyini nəzərə çatdırırlar*” [12]. Bunlar həqiqətən də təchizat, logistika və kommunikasiyanın, xüsusilə də aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətliliyinin müəyyən edilməsində nəzərə alınan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Bütün bu söylənilənlər istər əmtəə və xidmətlər, istərsə də şirkət, sənaye sektoru və ya milli iqtisadiyyat olsun, hər bir səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən edilməsində mənfəət, bazar payı, ədalətli rəqabət, istehsal resurslarından rəşional istifadə və yekun olaraq zaman-məkan amilinin önəmli olduğundan xəbər verir.

Müəlliflərin yuxarıda qeyd olunan digər müəlliflərdən gətirdikləri sitatlara nəzərən onu söyləmək olar ki, bütün səviyyələrdə rəqabətqabiliyyətlilik bir-biri ilə üzvü əlaqədədir, rəqabətqabiliyyətlilik həyat səviyyəsinə müsbət təsir edir (bu belə də olmalıdır, belə ki, hər bir fəaliyyət, o cümlədən iqtisadi fəaliyyət fərdlərin həyat səviyyəsinin və ətraf mühitin səviyyəsinin gözlənilməsinə, başqa sözlə dayanıqlılığın gözlənilməsinə xidmət etməlidir).

Müəlliflər təhlil etdikləri ədəbiyyatlara əsasən, “*rəqabətliyin müxtəlif səviyyələrdə (məsələn, ölkə, region, sahə, təchizat zənciri və firma) qiymətləndiriləbilən nisbi və dinamik anlayış olduğunu, rəqabətliyin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq onu vahid, hamı tərəfindən qəbul edilmiş təriflə ifadə etməyin çətin olduğunu, bunun xüsusilə milli və regional rəqabət qabiliyyətinə aid olduğunu*” [12] (bunlar da rəqabətqabiliyyətliliyin müxtəlif səviyyəli olduğunu, (həqiqətən də nisbi, dinamik və mürəkkəb olduğunun qeyd edildiyini xüsusi vurğulamaq lazımdır) bildirmişlər.

Aqrar sahədə dayanıqlı inkişaf və rəqabətqabiliyyətliliyin əlaqəsi

Dayanıqlıq konsepsiyası, sahələrin və ümumən rəqabətqabiliyyətliliyin özünə münasibət bir qədər əvvəllər yaranmışdır. 1932-1957-ci illər arasında Ezekiel M., Connor L.G., Taylor G.R., Taylor, G.R., Nicholls, W.H., Wellman, H.R., Benedict, M.R., Bauer, P.T., Mendelsohn, C. və bir çox digər iqtisadçı tədqiqatçılar Avropa kənd təsərrüfatı istehsalında rəqabət, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə rəqabəti məhdudlaşdıran dövlət qanunları, kənd təsərrüfatı sahələrində qeyri-təkmil rəqabət, kənd təsərrüfatı sahələrinə xüsusi tətbiqi ilə qeyri-təkmil rəqabətin nəzəri təhlili, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və bölüşdürülməsi sahələrində qeyri-təkmil rəqabət mövzularını araşdırmışlar, ötən əsrin 70-80-cı illərində və daha sonra 1990-2000-ci illərdə müraciət olunan əsərlər daha elm tutumlu qəbul edilməlidir. Müasir tədqiqatçılardan Turnour və digərləri [16] Şimali Avstraliyada keçmiş səhvlərdən öyrənməyin, bu təcrübəyə əsaslanaraq yerli şəraitə uyğun yanaşmalara söykənən yeni kənd təsərrüfatı modellərindən istifadə etməyin, beynəlxalq səviyyədə yaranmış yeni modellərin - nəinki istehsalın, həm də regionun ekoloji və sosial dayanıqlılığın əsaslanan çoxfunksiyalı kənd təsərrüfatı modelinə müraciət etməyin əhəmiyyətini vurğulamışlar. Fishlow və digərləri [7] innovasiya və rəqabət mövzusunda toxunaraq Braziliya kənd təsərrüfatının genişlənməsini neft və aviasiya sektorlarının artması ilə müqayisə edir, müasir kənd təsərrüfatının elm tutumlu sahə olduğunu, onun Braziliyada uğurunun dövlət təsisatlarının yaradılması ilə bağlı olduğunu, məhsuldarlığın artırılmasında əsas rol oynadığını iddia etmişlər. Bu müəlliflər [8] digər əsərlərində Beynəlxalq ticarətdə aqrobiznesin rəqabət qabiliyyətini araşdıraraq Braziliyanın beynəlxalq bazarda iştirakının texnologiyanın inkişafı, əkin torpaqlarının mövcudluğu və məhsuldarlığın dayanıqlı artması ilə müəyyən edildiyi qənaətinə gəlmişlər. Shoji və digərləri [14] Yaponiyada aqrar sahəyə dövlət müdaxiləsini araşdıraraq kiçik torpaq sahiblərinin qarşılaşdığı konkret problemləri işıqlandırmış və onların Yaponiyada sosial-iqtisadi və mədəni vəziyyətini izah etmiş, kiçik ailə təsərrüfatlarının vəziyyətinin əsasən müharibədən sonrakı dövrdən başlayaraq əlli ildən artıq müddətdə dövlət siyasəti ilə müəyyən edildiyini bildirmişlər. Ngah və Kamarudin [13] Malayziyada kiçik fermerlərin transformasiyasında hökumətin məqsədyönlü iştirakını və kənd təsərrüfatı sektoruna müdaxiləsini, eləcə də kiçik fermerlərin həyat və yaşayış mənbələrini, yerli inkişaf proqramları və torpaq islahatlarının köməyi ilə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi məsələlərini araşdırmışlar. Zloliniski [18] Meksika transmilli kənd təsərrüfatı bəzəsinin arxasında fermerlərin həyatını, onun yerli istehsalçılarda yaratdığı narazılıqları, Conway və digərləri [6] Afrikada dayanıqlı intensivləşdirmə məsələlərinə toxunaraq kənd təsərrüfatında yenidənqurmanın əhəmiyyətini əsaslandırmışlar. Silfia və digərləri [15] mikro, kiçik və orta sahibkarlıq bazasında ictimai sahibkarlıq vasitəsilə aqrar klaster ərazilərinin rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlılığının inkişaf etdirilməsini tədqiq etmişlər. Ayeb və Bush [3] Yaxın Şərq və Şimali Afrikada ərzaq təhlükəsizliyi, Misir və Tunisdə aqrar məsələləri, aqrar dəyişiklikləri və innovasiyaları araşdırmışlar. Justas və Balezentis [10] dayanıqlı inkişaf məqsədlərini və ətraf mühit, iqlim və kənd təsərrüfatı siyasətinin qarşılıqlı prioritetlərini birləşdirən kənd təsərrüfatının dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi strukturunu, kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı və kənd təsərrüfatının dayanıqlılığı konsepsiyalarını, eləcə də kənd təsərrüfatı sektoru üçün işlənib hazırlanmış dayanıqlılıq qiymətləndirmə vasitələri və yanaşmalarını təhlil etmişlər.

Bir çox tədqiqatçılar rəqabətqabiliyyətlilik və dayanıqlı inkişaf arasında əlaqələr haqda fikirlər söyləmiş və müəyyən əsaslandırma aparılmışlar. Məsələn, fələstinli *Amani Nasser* belə fikir irəli sürmüşdür: “... *rəqabətqabiliyyətlilik və dayanıqlılıq göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqənin az empirik sübutu var. Bunun mümkün səbəbi ondan ibarətdir ki, bu iki konsepsiya öz təbiətinə görə*

olduqca ziddiyyətlidir və buna görə də onları empirik şəkildə araşdırmaq asan deyil. Rəqabətqabiliyyətliliyin vacibliyinə artan diqqət təkcə onun dayanıqlı artımı təmin etmək qabiliyyəti ilə deyil, həm də müasir dünyada dinamik rəqabətlə bağlıdır” [2].

Digər tədqiqatçı *Bruno Longo* “*Kənd təsərrüfatı: dayanıqlı inkişaf metodları firmanın rəqabət qabiliyyətini artırma bilərmə?*” adlı işində dayanıqlı inkişaf praktikasının firmanın rəqabət qabiliyyətini necə artırdığına dair Portuqaliyanın nümunəsində bir tematik araşdırma apararaq kənd təsərrüfatının dayanıqlılıq dərəcəsinin rəqabət üstünlükləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmağa çalışmışdır: “*Dayanıqlı inkişaf mövzusu kənd təsərrüfatı dünyasında mühüm rol oynayır. Əhali artımı, qida tullantıları, iqlim dəyişikliyi və aclıq kimi problemlər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin gələcəyi ilə bağlı əsas problemlər idi. Beləliklə, dayanıqlı kənd təsərrüfatının yalnız bu günlərin yaratdığı deyil, həm də xalqların, millətlərin gələcəyinə baxış olduğunu başa düşmək vacibdir. Bundan əlavə, dayanıqlı inkişafa aqrobiznesə daxil edilməli olan maraqlı və cəlbedici funksiya kimi yanaşılmamalıdır” [4]. Müəllif bununla müəyyən mənada dolaylı və müəyyən mənada birbaşa olaraq etiraf edir ki, kənd təsərrüfatı istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olsun, əhali artımı, qida tullantıları, iqlim dəyişikliyi və aclıq kimi problemlərlə sıx bağlıdır. Şərqi Avropa və ya keçmiş sosialist dövlətlərinin ərazilərində 1980-1985, 1985-1990-cı illər və indiyə qədər olan dövr buna əyani misal ola bilər.*

Yuxarıda qeyd olunan tədqiqat çərçivəsində müəllif “*dayanıqlı inkişaf hesabına rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasının mümkünliyünün müəyyən edilməsinə və bunun fermer təsərrüfatlarının rəqabət qabiliyyətinə necə təsir göstərə biləcəyini təhlil etməyə, dünyada bir çox fermerlər və kənd təsərrüfatı şirkətlərinin dayanıqlı inkişafın kənd təsərrüfatında rolunu nə dərəcədə başa düşdüklərini öyrənməyə, dayanıqlı inkişaf strategiyasının rəqabət üstünlüyünə necə gətirib çıxara biləcəyi sualına cavab tapmağa, “dayanıqlı kənd təsərrüfatının beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyünü necə təmin edə biləcəyini və Portuqaliya kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini necə artıracağını öyrənmə” çalışır “dayanıqlılığın bir çox sahələrdə mövcud olan, lakin kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq narahatlıqları təmsil edən geniş bir mövzu” olduğunu “dayanıqlı strategiyanın üstünlüklərinin uzunmüddətli rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində mühüm rol oynaya biləcəyini” söyləyir. Müəllif daha sonra “*son illərdə dayanıqlı inkişaf mövzusunun bir tendensiya halına gəldiyini, lakin onun rəqabət üstünlüyü ilə bağlı araşdırmaların çatışmazlığını” [4] bildirir.**

Daha bir tədqiqatçı, pakistanlı *Hammad Badar* da “*Pakistanda manqo istehsalının dayanıqlı inkişafı üçün dəyər zəncirinin səmərəliliyinin artırılması*” mövzusunda yazdığı dissertasiya işində “*hal-hazırda dayanıqlı inkişaf təşəbbüslərinin istehlakçıya yönəlməsi biznesin dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinə gətirib çıxardığına dair daha çox arqumentlərin söylənilməsi*” [9] qənaətinə gəlir. Bununla biz onun baxışlarının yuxarıda söylənilən fikirlər və fərziyyələrlə üst-üstə düşdüyünü qeyd edə bilərik.

Bildiyimiz kimi, bütün iqtisadiyyata, o cümlədən aqrar sahəyə dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi haqda kifayət qədər fikirlər söylənilib. Bu hissədə biz bu müdaxilənin aqrar sahənin dayanıqlılıq və rəqabətqabiliyyətliliyinə təsiri haqda bir müəllifin irəli sürdüyü müddəalara münasibətimizi bildirməli olacağıq. *Laure Latruffe* (2010) “*Kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorlarında rəqabətqabiliyyətlilik, məhsuldarlıq və səmərəlilik*” məruzəsində “*kənd təsərrüfatı və aqro-ərzaq sektorlarında rəqabətqabiliyyətlilik, məhsuldarlıq və səmərəlilik məsələlərinə dair ədəbiyyatları nəzərdən keçirərək bu sahədə istifadə olunan anlayışlar və terminologiyaları izah edir və ədəbiyyatlarda sənaye və fermer səviyyələrində rəqabətqabiliyyətliliyin, məhsuldarlığın və*

səmərəliliyin ölçülməsi üçün istifadə olunan yanaşma və göstəricilərin tənqidi qiymətləndirilməsini verir, həmçinin məhsuldarlığın artması, subyekt və ölkələr arasında nisbi rəqabət qabiliyyətində dəyişikliklər və biliklərdə əsas boşluqların aşkarlanmasına əlavə olaraq rəqabətqabiliyyətliliyin determinantları haqqında son tapıntıları müzakirə edir və aqro-ərzaq sektoruna, rəqabətqabiliyyətliliyin əvəzolunmaz amillərinə və dövlət müdaxiləsinin rəqabətqabiliyyətliliyə təsirinə daha çox diqqət yetirməyi təklif edir” [11]. Burada müəllif kənd təsərrüfatı və aqro-ərzaq sektorlarının, həmçinin rəqabətqabiliyyətlilik, məhsuldarlıq və səmərəlilik məsələlərinin bir-birinə yaxın olduğunu bildirir. Bununla yanaşı o da digər alimlər kimi müxtəlif səviyyələrdə (sahələr, subyekt və ölkələr) rəqabətqabiliyyətliliyin müxtəlifliyini və həmçinin onun ölçülməsi üzrə yanaşma, göstərici və determinantların müxtəlifliyini, rəqabətqabiliyyətliliyinin nisbilyini və aqro-ərzaq sektorunda rəqabət qabiliyyəti amillərinin və dövlət müdaxiləsinin əhəmiyyətliyini vurğulayır.

Daha sonra o, “son bir neçə onillik ərzində tarif və ticarət üzrə baş saziş (QATT) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kontekstində paralel ticarət danışıqlarının hökumətlərin öz ölkələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinə marağının artdığını, xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrdə ümumiyyətlə müdafiə edilmiş kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyi, o cümlədən potensial nəticələr nəzərə alınmaqla müdafiənin azaldılması halında vacib əhəmiyyət kəsb etdiyini” [11] vurğulayır. Bununla dünya ticarətinin üst milli tənzimlənməsini həyata keçirən üst milli qurumun dayanıqlılığın məhz rəqabətqabiliyyətliliklə, xüsusilə də kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətliliyi ilə qırılmaz üzvü əlaqəsinin olduğunu, əsasən də aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin, onun müdafiəsinin hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında durduğu bir daha təsdiqini tapmış olur.

Nəticə

Müasir dünyada aqrar sektor birbaşa və dolayısı ilə dövlət müdaxiləsinə, tənzimləmə və nəzarətə məruz qalır. Buna biz dünyada davam edən siyasi münaqişələr fonunda ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi alətlərdən istifadə edərək daxili iqtisadiyyat və dünya iqtisadiyyatına təsir etməsi zamanı rast gəlirik. Bu baxımdan da istər aqrar sahədə və istərsə də bütün iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlilik-iqtisadi inkişaf-dayanıqlılıq nisbilyinin optimallaşdırılmasına çalışmaq lazımdır.

Aqrar məsələlərin həlli zamanı bu sahənin digər sahələrdən fərqli olaraq bilavasitə təbiətlə, o cümlədən bizim qəbul etdiyimiz mənada canlı təbiətlə bağlılığının daima nəzərdə saxlanılması zəruridir. Aqrar sahə və onunla bağlı bütün məsələlər bəşəri əhəmiyyətlidir və istər milli və istərsə də beynəlxalq səviyyədə dövlət-təsərrüfat-vətəndaş münasibətləri aqrar təsərrüfatın dayanıqlılığına və onun rəqabətqabiliyyətliliyinə xidmət etməlidir.

Aqrar sahənin dayanıqlılığı və rəqabətqabiliyyətliliyi ilə bağlı baxışların müxtəlifliyi, sayının kifayət qədər olması və mürəkkəbliyi təbii qəbul edilməli, bu istiqamətdə elmi müzakirələr davam etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Alieu Gibba. The Competitiveness of Gambia’s Agricultural Products In International Trade: An Incentive For Economic Progress. Szent Istvan University Doctoral School of Management and Business Administration Sciences. The Thesis for the Ph.D. Dissertation. Hungary. 2017.

2. Amani Nasser Shrair (2011). Improving Bidders Competitiveness Strategies in Construction Projects - Gaza Strip. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Science in Civil Engineering - Construction Management the Islamic University – Gaza - Palestine July, 2011. <https://library.iugaza.edu.ps/thesis/96001.pdf>
3. Ayeb, H., & Bush, R. (2019). *Food Insecurity and Revolution in the Middle East and North Africa: Agrarian Questions in Egypt and Tunisia*. Anthem Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpr7r45>
4. Bruno Longo (2018). Agriculture: Can Sustainability Practices Enhance Firm Competitiveness? A Case Study Dissertation submitted as partial fulfilment of the requirements for the Master of Science in Management with Specialization in Strategy and Entrepreneurship at Universidade Católica Portuguesa, January 2018. <https://repositorio.ucp.pt/bitstream/10400.14/25321/1/Master%20Thesis%20Bruno%20Longo%20pdfa.pdf>
5. Carraresi, Laura & Banterle, Alessandro. (2015). Agri-food Competitive Performance in EU Countries: A Fifteen-Year Retrospective. *The International Food and Agribusiness Management Review*. Volume 18 Issue 2, 37-62. https://www.researchgate.net/publication/275769856_Agri-Food_Competitive_Performance_in_EU_Countries_A_Fifteen-Year_Retrospective
6. Conway, G., Badiane, O., & Glatzel, K. (2019). *Food for All in Africa: Sustainable Intensification for African Farmers*. Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctvfc533r>
7. Fishlow, A., Filho, J. E. R. V., & Scheinkman, J. A. (2020). Brazilian Agriculture and Beyond: FINAL CONSIDERATIONS. In *Agriculture and Industry in Brazil: Innovation and Competitiveness* (pp. 203–212). Columbia University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7312/fish19170.15>
8. Fishlow, A., Filho, J. E. R. V., & Scheinkman, J. A. (2020). The Competitiveness of Agribusiness in International Trade. In *Agriculture and Industry in Brazil: Innovation and Competitiveness* (pp. 107–125). Columbia University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7312/fish19170.10>
9. Hammad Badar (2014). Value Chain Performance Improvement for Sustainable Mango Industry Development in Pakistan. The University of Queensland Australia. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at The University of Queensland in 2014. School of Agriculture and Food Sciences. <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:353669>
10. Justas Streimikis & Tomas Baležentis, 2020. "Agricultural sustainability assessment framework integrating sustainable development goals and interlinked priorities of environmental, climate and agriculture policies," *Sustainable Development*, John Wiley & Sons, Ltd., vol. 28(6), pages 1702-1712.
11. Laure Latruffe. Competitiveness, productivity and efficiency in the agricultural and agri-food sectors. [Travaux universitaires] auto-saisine. 2010, 63 p. hal-01462593 <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01462593/document>
12. Matthew Gortona, Carmen Hubbard, Imre Fertöb. 2013. Theoretical background and conceptual framework. International comparison of product supply chains in the agri-food sector: determinants of their competitiveness and performance on EU and international markets W N 2, December 2013.

13. Ngah, I., & Hisyam Kamarudin, K. (2019). Malaysia: The State of/in Village Agriculture. In J. Digby Rigg, J. Gillen, & E. Thompson (Eds.), *Asian Smallholders in Comparative Perspective* (pp. 145-180). Amsterdam University Press. doi:10.1017/9789048540204.007
14. Shoji, G., Yoshida, K., & Yokoyama, S. (2019). Japan: Government Interventions and Part-time Family Farming. In E. C. Thompson, J. Rigg, & J. Gillen (Eds.), *Asian Smallholders in Comparative Perspective* (pp. 81–108). Amsterdam University Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctvrk2k6.7>
15. Silfia, Helmi, Noer, M., & Henmaidi (2021). Developing the Competitiveness and Sustainability of Agricultural Cluster Areas Based on Micro, Small and Medium Enterprise by Means of Community Entrepreneurship. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 757.
16. Turnour, J., Andrews, K., Dale, A. P., McShane, C., Thompson, M., & Prideaux, B. (2021). Place-Based Agricultural Development: A New Way of Thinking about an Old Idea in Northern Australia. In R. WALLACE, S. HARWOOD, R. GERRITSEN, B. PRIDEAUX, T. BREWER, L. ROSENMAN, & A. DALE (Eds.), *Leading from the North: Rethinking Northern Australia Development* (1st ed., pp. 25–44). ANU Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1zcm2r5.8>
17. Xəlilov H.A., Fikrətzadə F.F. Kənd təsərrüfatında dayanıqlı intensivləşdirmə: post-transformasiya reintensivləşdirmə şəraitində imkanlar. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalı, 2020, № 3 (33), səh. 7-25.
<https://agroeconomics.az/az/article/15/kend-teserrufatinda-dayaniqli-intensivlesdirme-pos/>
18. Zlolniski, C. (2019). *Made in Baja: The Lives of Farmworkers and Growers behind Mexico’s Transnational Agricultural Boom* (1st ed.). University of California Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctvp2n2hw>

*Ph.D., Associate Professor N.G. Hajiyev
Doctor of Science Program of Agricultural Research Center*

**Agricultural competitiveness:
Analysis of theoretical approaches in the context of sustainable development**

Abstract

The article analyzes theoretical approaches to competitiveness in the agricultural sector in the context of sustainability - sustainable development, with reference to the work of some scientists and researchers. When the analysis was conducted, in the study of the competitiveness of the agrarian economy as a whole and its individual areas, as well as individual products, the authors turned to the theoretical propositions and views on competitiveness and sustainability, including the competitiveness and sustainable development of the agrarian sector, and turned to the real competitiveness and tried to investigate the essence of stability.

Keywords: *agriculture, agricultural economy, sustainability, competition, competitiveness.*

Д.ф.э.н., доцент Н.Г. Гаджиев

Докторант Центра Аграрных Исследований по программе доктора экономических наук

**Конкурентоспособность сельского хозяйства:
анализ теоретических подходов в контексте устойчивого развития**

Резюме

В статье анализируются теоретические подходы к конкурентоспособности в агропромышленном комплексе в контексте устойчивого развития со ссылкой на работы некоторых ученых и исследователей. При проведении анализа при изучении конкурентоспособности аграрной экономики в целом и отдельных ее направлений, а также отдельных продуктов авторы обратились к теоретическим положениям и взглядам на конкурентоспособность и устойчивость, в том числе на конкурентоспособность и устойчивое развитие аграрного сектора. Также обратились к реальной конкурентоспособности и попытались исследовать сущность стабильности.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, аграрная экономика, устойчивость, конкуренция, конкурентоспособность.*

UOT: 338.439, 338.439.053 338.439.6

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Təhminə Hamlet qızı Səfərli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

e-mail: tahminabdu@gmail.com

Xülasə

Ərzaq insanların sağlamlığının və fəal həyat tərzinin əsasını təşkil edir ki, bu da müvafiq yönümdə bütünlük zəruri imkanların birləşdirilməsini tələb edir. Müasir ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası əhalinin ərzaq məhsulları ilə uzunmüddətli və etibarlı təminatına yönəldilmişdir.

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərinə milli və iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm aspekti kimi baxılaraq onun təmin olunmasının əsas amilləri təhlil edilir. Əsas məhsul növləri üzrə təminat sahəsində daxili istehsalın və idxalın rolu açıqlanır. Bununla yanaşı son dövrdə qida məhsullarının qiymətlərində baş verən dəyişikliklərin əhalinin ərzaq təminatına təsiri məsələlərinə baxılır.

***Açar sözlər:** iqtisadi təhlükəsizlik, ərzaq təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı məhsulları, ərzaq məhsulları, istehlak qiymətləri, qiymət amili.*

Giriş

Dövlətlərin əsas vəzifələrindən biri milli təhlükəsizliyin mühüm sahəsi olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsidir. Ərzaq və qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kifayət qədər geniş və çoxşaxəli problemləri əhatə edir. Müxtəlif ölkələrin tarixi göstərir ki, problemə mənfi münasibət dövlətin əsaslarını sarsıdan sosial iğtişaclara gətirib çıxara bilər. Ərzaq və qida təhlükəsizliyi əhalinin əsas ərzaq məhsullarının müəyyən edilmiş keyfiyyət standartlarına uyğun tələbatının fasiləsiz, uzunmüddətli və davamlı şəkildə ödənilməsinə təmin edən kompleks tədbirləri əhatə edir. Təbii ki, ərzaq təhlükəsizliyi ilk növbədə kənd təsərrüfatının, aqrar sektorun inkişafı ilə bağlıdır. Qida məhsullarının istehsalı isə qida sənayesi müəssisələrində ərzaq məhsullarının emalı ilə əlaqədar olan iqtisadi fəaliyyətləri əhatə etməkdədir. Nəzərə alsaq ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük hissəsi regionlarda istehsal olunur, ölkəmizdə əhalinin 49%-i kənd rayonlarında yaşayır, ərzaq təhlükəsizliyinin regional aspektlərinin emal sənayesinin ərazilər üzrə yerləşməsi, istehsal olunan ərzaq və qida məhsullarının saxlanması, daşınması və istehlakçılara çatdırılması məsələlərindən də nə dərəcədə asılı olduğu aydın olur. Başqa sözlə, regional aspektlər ərzaq və qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün daha vacibdir və istehsalın təmərəzləşməsi, kooperasiyalaşması məsələlərinin yönləndirilməsini zəruri edir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar tək statistik hesablamalarla deyil, konkret eksperimental proqramlara əsaslanmaqla başa çatdırılmalıdır. Ölkədə ərzaq və qida təminatındakı vəziyyətin mürəkkəbliyi və xarici bazarlardan asılılığı qida məhsullarının ayrı-ayrı növlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq aqrar sahədə xeyli sayda özəl təsərrüfat subyektləri formalaşmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində aparıcı qüvvə olan ailə-kəndli təsərrüfatları ölkənin ərzaq və qida ehtiyatlarının formalaşmasında, müxtəlif regionlarda geniş çeşidli məhsulların istehsalında mühüm rol oynayırlar. Eyni zamanda kəndli təsərrüfatlarının fəaliyyətində Dayanıqlı İnkişaf konsepsiyasına uyğun maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyulmaqdadır [1, s. 14].

Ərzaq və qida məhsullarının iqtisadi və fiziki baxımdan əlçatanlığı, ölkənin bütün yaşayış məntəqələrində əhalinin bu məhsulları ala bilməsi və ya ərzaq məhsullarının istehlakı üçün müəyyən edilmiş rəasional normalardan az olmayan həcmdə və çeşiddə qidalanmanın təşkilinin təmin edilməsi infrastrukturun inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır [3, s. 8].

Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas amilləri

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas amillərinə aşağıdakılar aid edilir:

- *ölkədə ərzaq və qida məhsulları istehsalının səviyyəsi;*
- *ərzaq və qida məhsulları istehsalının iqtisadi məqsəda uyğunluğu;*
- *ərzaq və qida məhsulları qiymətlərinin səviyyəsi;*
- *ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti;*
- *əhalinin orta aylıq gəliri və əməkhaqqı;*
- *güzəştlər və müavinətlər.*

Ərzaq və qida məhsullarının təhlükəsizliyi hər zaman insanların iqtisadi-sosial, sağlam və fəal həyatı üçün çox vacibdir. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ərzaq və qida təhlükəsizliyinin davamlılığını təmin etmək üçün institusional potensialın gücləndirilməsinə dair konkret məqsədlər müəyyən edilmişdir [2]. Bu məqsədlərə nail olmaq ərzaq təhlükəsizliyi reytingində mövqelərimizin gücləndirilməsi deməkdir. Ərzaq təhlükəsizliyi o zaman təmin olunur ki, insanlar həmişə aktiv və sağlam həyat tərzi keçirmək üçün kifayət qədər keyfiyyətli ərzaq və qida məhsulları əldə etmək imkanına malikdirlər. Hər bir ölkədə ərzaq və qida məhsullarının təhlükəsizliyi probleminin həlli ölkədə yoxsulluğun azaldılması, qida məhsullarının təhlükəsizliyinin və ərzaq məhsullarının istifadəsinin səmərəliliyi ilə bağlıdır [4].

Əgər müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan ərzaqla təminatda keyfiyyətə deyil, kəmiyyətə və qiymətə üstünlük verirdisə, hazırkı şəraitdə keyfiyyət tərəfi üstünlük təşkil edir. Əhalinin gəlirlərinin artması, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, o cümlədən iqtisadi rifahın yaxşılaşması əvvəlki illərə nisbətən artıq insanların keyfiyyətli qidaya olan tələbatını artırmışdır. Ərzaq məhsullarının mövcudluğu adətən milli səviyyədə qiymətləndirilir və ərzaq ehtiyatlarının səviyyəsindən asılıdır. Milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin institusional təminatı ərzaq məhsullarının istehsalı, nəqli, və satışı ilə bağlı iqtisadi siyasət və qanunvericiliklə xarakterizə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq bazarının formalaşmasının və bazar şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının mühüm aspekti keyfiyyətin menecmenti sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Çünki istehsalın idarəedilməsinin mühüm elementi olan keyfiyyətin

idarəedilməsi istehsalın iqtisadi göstəricilərinin artmasını əks etdirir. Eyni zamanda keyfiyyətin səmərəli idarəedilməsi böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir [5].

Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə qlobal səviyyədə qiymətləndirmələrdə “Economist Intelligence Unit” (EIU) tərəfindən aparılan araşdırmaların nəticələri geniş istifadə edilir. Bu qurum tərəfindən Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi (QƏTİ) (Global Food Security Index - GFSI) hesablanır.

Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi 113 ölkədə ərzaq məhsullarının əlçatanlığı, mövcudluğu, keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, təbii ehtiyatlar və davamlılıq məsələlərini nəzərdən keçirir. İndeks həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin əsas amillərini ölçən 58 unikal göstəricidən qurulmuş dinamik kəmiyyət və keyfiyyət müqayisəli modeldir.

GFSI konsepsiyası ərzaq təhlükəsizliyini üçölçülü obyekt kimi başa düşür. Buradakı üç ölçü əlverişlilik, əlçatanlıq, keyfiyyət/təhlükəsizlikdir. Əlverişlilik ölkə əhalisinin ərzaq üçün ödəmə qabiliyyəti və həm ərzaq təminatı sabit olduqda, həm də qida ilə bağlı şoklar zamanı üzvləşə biləcəkləri xərclər kimi təsvir olunur. Mövcudluq ölkənin ərzaq qıtlığı riskləri də daxil olmaqla ərzaq istehsalı və paylama qabiliyyətidir. Keyfiyyət və təhlükəsizlik orta qida keyfiyyətinə və hər bir ölkənin qida təhlükəsizliyi mühitinə aiddir.

GFSI-nin son buraxılışı təbii sərvətlər və dayanıqlılıq komponentini əsas indeksə daxil edir. Bu kateqoriya ölkənin dəyişən iqlimin təsirlərinə məruz qalmasını qiymətləndirir, onun təbii resurs risklərinə həssaslığı və ölkənin bu risklərə necə uyğunlaşdığını səciyyələndirir. Dayanıqlılıqla bağlı komponent ilk dəfə 2017-ci ildə GFSI-yə düzəliş faktoru kimi daxil edilib və artan əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ilk dəfə ümumiləşdirilib.

Qeyd edilən araşdırmada ərzaq və qida təhlükəsizliyi göstəriciləri ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən qəbul edilən göstəricilərdən fərqlənir. Bu göstəricilər qidanın fiziki mövcudluğu, iqtisadi cəhətdən qidaya əlçatanlıq, qida çatışmazlığı, ərzaqın keyfiyyəti və təhlükəsizliyini əhatə edir. Bu yanaşma göstərir ki, ərzaq və qida təhlükəsizliyi göstəriciləri həqiqətən müxtəlif sahələrlə bağlıdır və yalnız bu sahələrin hər birində möhkəm əsaslara söykənən sistem ərzaq və qida məhsullarının təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir.

Cədvəl 1. Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksinin hesablanmasında istifadə olunan göstəricilər

Əlyetərlik	İstehlakçıların ərzaq almaq qabiliyyətini, onların qiymət şoklarına qarşı həssaslığını və şoklar baş verdikdə müştəriləri dəstəkləmək üçün proqram və siyasətlərin mövcudluğunu ölçür
Mövcudluq	Milli ərzaq təminatının yetərliliyini, tədarükün pozulması riskini, ərzaq məhsullarının yayılması üçün milli imkanları və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi üçün tədqiqat səylərini ölçür
Keyfiyyət və təhlükəsizlik	Orta qidalılıq dərəcəsinin müxtəlifliyini və qida keyfiyyətini, həmçinin qida təhlükəsizliyini ölçür
Təbii sərvətlər və davamlılıq	Ölkənin iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə məruz qalmasını qiymətləndirir, onun təbii resurs risklərinə həssaslığını və ölkənin bu risklərə necə uyğunlaşdığını müəyyən edir

Mənbə: [8]

“GFSI- 2021”-ə görə, Azərbaycanın reytingi 113 ölkə arasında 56-cı olub. Azərbaycanda 2021-ci il üçün Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksinin reyting göstəriciləri *Cədvəl 2*-də verilib:

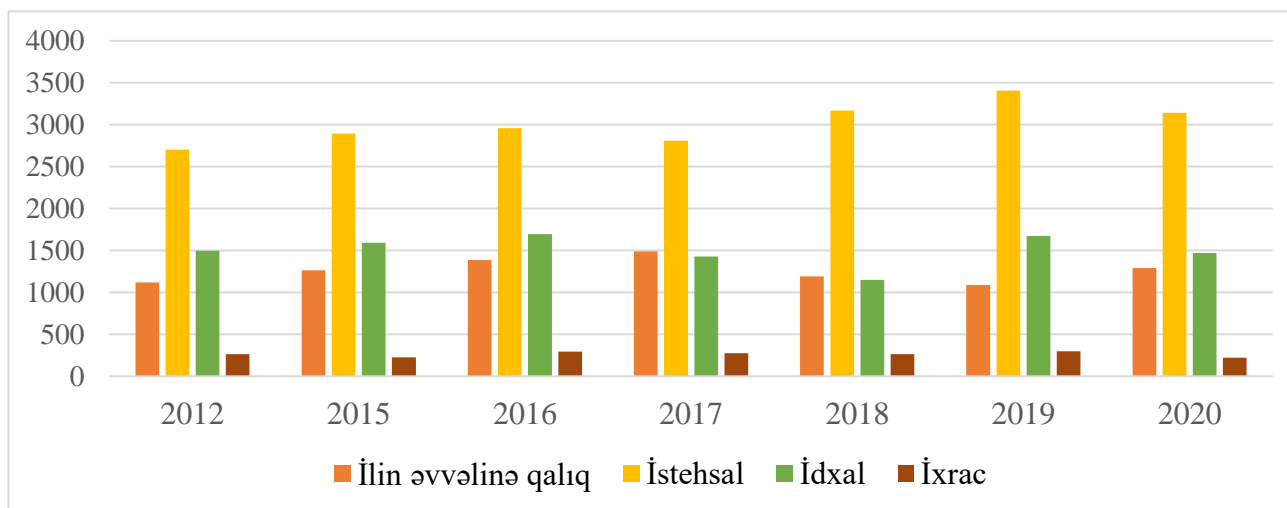
Cədvəl 2. Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksinin Azərbaycan üçün reytingi, 2021-ci il

Qlobal reyting	Ölkə	Ümumi qiymətləndirmə	Əlyetərlik	Mövcudluq	Keyfiyyət və təhlükəsizlik	Təbii sərvətlər və davamlılıq
56	Azərbaycan	62,6	82,3	58,0	59,1	38,2

Mənbə: [8]

Azərbaycanda ərzaq və qida təhlükəsizliyi ilə bağlı vəziyyəti dəyərləndirmək üçün əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının qida balanslarının məlumatları da maraq kəsb edir. Ölkəmizdə ərzaq və qida ehtiyatı yaratmaq məqsədilə Dövlət Taxıl Fondu yaradılıb. Əslində, istehlak səbətinin əsasını təşkil edən bir çox əmtəə ehtiyatları elə yaradılmalıdır ki, ərzaq bazarı süni qiymət artımından qorunsun. Azərbaycanda 2012-2020-ci illər üzrə dənli və dənli paxlalılar üzrə balans məlumatları *Qrafik 1*-də öz əksini tapmışdır.

Qrafik 1. 2012-2020-ci illər üzrə dənli (çəltik istisna olmaqla) və dənli paxlalıların ehtiyatları və istifadəsinə dair balans göstəriciləri (min ton)

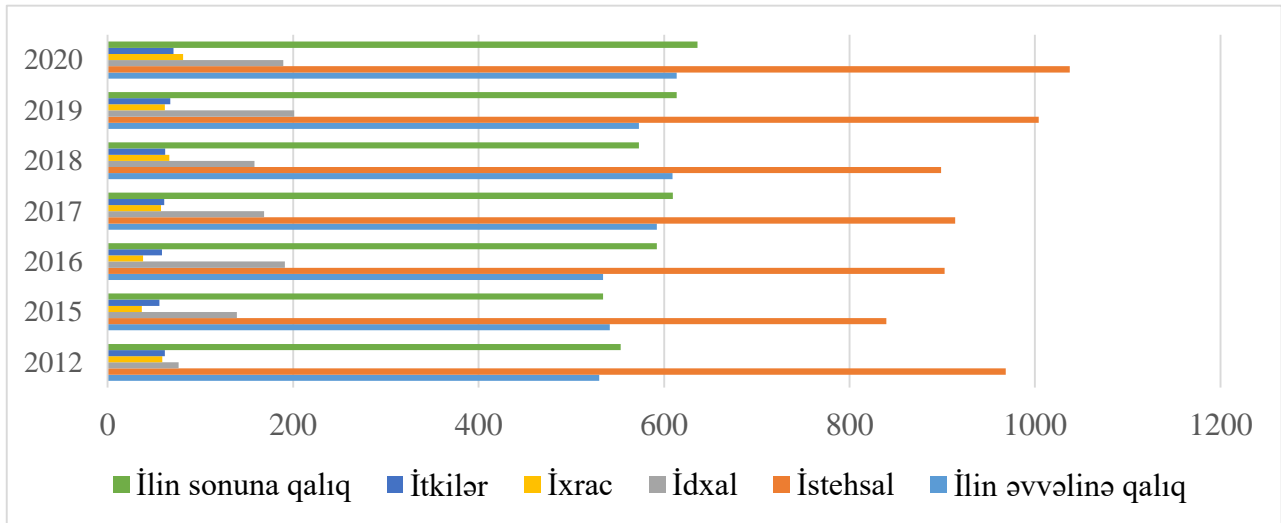

Mənbə: Mənbə [9]-un məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd edək ki, taxılın dünya istehsalı 2020-ci ildə 21 milyon tondan çox azalmışdır və bu, qiymətlərin qalxmasına təkan vermişdir. Ərzaq və qida məhsullarının qiymətinin qalxması isə təkcə iqtisadi problem deyil, eyni zamanda ciddi sosial problemdir. Dünyanın bütün dövlətləri bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. Ölkəmizdə 2019-cu ildə taxıl istehsalı 3,54 milyon ton olmuşdur ki, bu da 2018-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6,9% çoxdur. 2020-ci ildə isə taxıl istehsalı 3,14 milyon ton olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 1,1 dəfə azalma deməkdir.

Qrafik 2-dən göründüyü kimi, ölkəmizə kartof ixracı 2018-ci ildə 66,6 min ton, 2019-cu ildə 61,8 min ton, 2020-ci ildə isə 81,4 min ton olmuşdur. 2020-ci ildəki göstərici əvvəlki ilə nisbətən yuxarı göstəricidir. İstehsal yüksək olduğu halda idxalda azalma olmuş, ixracda isə daha yüksək nəticə əldə olunmuşdur.

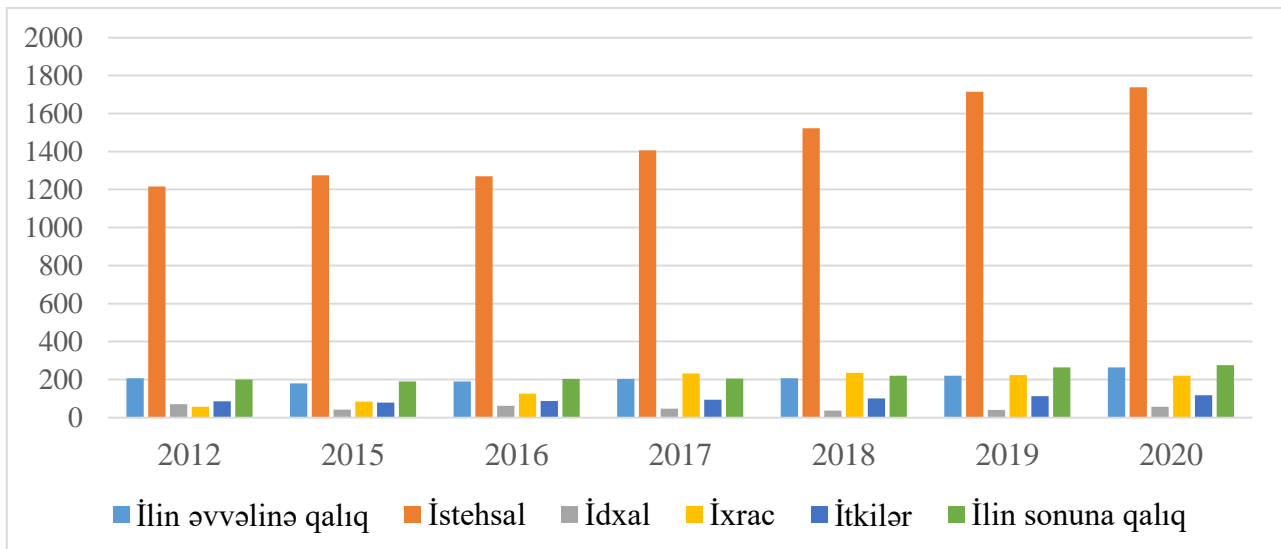
Qrafik 2. 2012-2020-ci illərdə kartof ehtiyatları və istifadəsinə dair balans göstəriciləri (min ton)

Mənbə: Mənbə [9]-un məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tərəvəz və bostan məhsullarının idxalı 2015-ci ildə 45,9 min ton, 2018-ci ildə 36,7 min ton, 2019-cu ildə 39,8 min ton, 2020-ci ildə 56 min ton olmuşdur. İdxalda 2020-ci ildə digər illərə nisbətən artım var. İxracda isə 2015-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə 136,1 min ton artım olmuşdur (**Qrafik 3**).

Qrafik 3. 2012-2020-ci illərdə tərəvəz və bostan məhsullarının ehtiyatları və istifadəsinə dair balans göstəriciləri (min ton)

Mənbə: Mənbə [9]-un məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qiymət dinamikasının ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri

Azərbaycan Respublikasının 2021-ci ildə ümumi daxili məhsulu 5,6% artmış, həcmi 92,8 milyard manat təşkil etmişdir. Vurğulamaq olar ki, qeyri-neft sektoru 7,2%, sənaye istehsalı 5,2%, qeyri-neft sənayesi isə 18,9% artıb. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2,5 milyard dollara yaxın artaraq 53,2 milyard dollar təşkil edib. Ümumilikdə, 2021-ci ildə ölkədə makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi təmin edilib [8].

Bu zaman orta illik inflyasiya 6,7%, o cümlədən ərzaq inflyasiyası 8,1%, qeyri-ərzaq inflyasiyası 5,1% təşkil edib. Azərbaycanda ərzaq və qida məhsullarının qiymətinin son dövrlərdə artması prosesinə dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin məntiqi nəticəsi kimi baxmaq lazımdır. Qlobal iqlim dəyişiklikləri və ümumiyyətlə tələb və təklif arasında balansın pozulması, eləcə də nəqliyyat-logistika xərclərinin yüksəlməsi və enerji daşıyıcılarının qiymətinin sürətlə artması qlobal qiymət artımına səbəb olan əsas amillərdir. FAO-nun məlumatına görə, 2021-ci ildə dünyada ərzaq qiymətləri son 10 ildə ən yüksək səviyyəyə çatıb. Dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdə ərzaq qiymətlərinin artması ilə əlaqədar inflyasiya təzyiqi artıb.

Qeyd edək ki, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmuş Azərbaycanda da yerli istehsalın həcmi nisbətən kiçik olduğu və idxalın üstünlük təşkil etdiyi məhsulların qiymətində artım müşahidə olunur. Ümumi inflyasiyanın təxminən 60%-i ərzaq inflyasiyasının payına düşür.

Ölkəmizin kənd təsərrüfatı və ərzaq idxalı 2,1 milyard təşkil edir. 2021-ci ildə inflyasiyanın xarici amilləri əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşmış və Azərbaycanda xarici mənşəli ərzaq inflyasiyasının təsiri əhəmiyyətli olub. 2021-ci ilin dekabrında dünya bazarlarında taxılın qiyməti son iki illə müqayisədə 45%-dən çox artıb. Belə ki, 2021-ci ilin yanvarından başlayaraq idxal buğdasının bir tonu üçün qiymət 253 dollardan dekabr ayında 340 dollara qədər yüksəlib [10].

Azərbaycanda son illərdə kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətlərində artım dinamikası müşahidə olunur (*Cədvəl 3*). Bu, həmin məhsulların istehsalının genişləndirilməsinin stimullaşdırılması baxımından müsbət qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, həmin proses ərzaq bazarında istehlakçı qiymətlərinin artmasına da təkan vermişdir.

Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən faizlə)

Məhsulların adları	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kənd təsərrüfatı məhsulları	101,2	97,4	111,9	102,0	104,4	105,6
Heyvandarlıq məhsulları	101,0	103,4	113,5	104,6	103,3	104,5
Meşə təsərrüfatı	104,4	102,8	106,4	101,0	100,6	101,3
Balıq və s. balıqçılıq məhsulu	102,9	105,1	101,3	107,8	102,9	102,9

Mənbə: Mənbə [11]-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə ərzaq məhsullarının qiymətləri sahəsində nisbətən yaxşı vəziyyət əsasən dövlətin milli iqtisadiyyata qlobal təsirlərin minimuma endirilməsi üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticəsi idi. Buğda idxalı və satışı, buğda unu və çörəyin istehsalı və satışı zamanı ƏDV-nin ödənilməsindən azad etmə 2024-cü ilə qədər uzadılacaq [10].

Ərzaq və qida məhsullarının qiymətinin qlobal miqyasda bahalaşmasının fundamental səbəbləri aradan qaldırılmayıb, bu, qiymət artımının hələ bir müddət olacağını deməyə əsas verir. Beləliklə, 2022-ci ildə buğda, qarğıdalı, düyü, soya və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin necə artacağına təsir edəcək bir sıra səbəblər mövcuddur. Onlardan birincisi və ən az proqnozlaşdırıla bilən hava şəraitidir. Son illərdə iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar ekstremal hava şəraitinin intensivliyi və gücü əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Keçən il bu mənada istisna olmadı. 2021-ci ildə dünyanın bir çox regionlarında quraqlıq, şaxta, leysan kimi ekstremal hava şəraiti müşahidə edilmişdir. Bütün bunlar məhsuldarlığa ciddi təsir göstərdi. Ona görə də bu amil həmişə bazara dəyişkənlik gətirəcəkdir. Taxıl bazarında qiymətlər ilk növbədə əsas ixracatçı ölkələrdə hansı həcmdə məhsulun toplanacağından asılı olaraq formalaşır. İkinci mühüm amil inflyasiyadır. Pandemiyanın başladığı andan etibarən bütün ölkələr onun nəticələri ilə mübarizə aparır, o cümlədən iqtisadiyyata əlavə investisiyalar edirlər. Yanacaq, elektrik və gübrələr son aylarda kəskin şəkildə bahalaşmışdır. Bu, aqrar məhsulların qiymətinin daha da artmasına təkan verəcək [12].

Digər amil isə Rusiya və Ukrayna müharibəsinin nəticələridir. Müharibədən əvvəl ərzaq bazarının əsas satıcılarından olan Rusiya və Ukrayna taxıl və bitki yağının ixracında aparıcı mövqə tuturdular. Rusiya həm də neft, neft məhsulları və təbii qazın ən böyük ixracatçılarından biridir [12].

Dünya buğda ixracının 29 faizi Rusiya və Ukraynanın payına düşür. Rusiya-Ukrayna müharibəsi dünya bazarında buğdanın qiymətinin sürətlə artmasına zəmin yaradıb. Azərbaycanın taxıl ehtiyatları müəyyən müddət ərzində daxili bazarda qiymətləri saxlamaq üçün istifadə edilə bilər.

2021-ci il Azərbaycanda buğdanın məhsuldarlığı hektardan 31,7 sentner təşkil edib. Son 5 il ərzində orta məhsuldarlığın artımı müşahidə olunur, amma buğda istehsal edən bir sıra qabaqcıl ölkələrlə müqayisədə bu rəqəm aşağıdır. Beynəlxalq statistik məlumatlara görə, 2020-ci ildə Azərbaycanda un istehsalı adambaşına 84-85 kq təşkil edir [11]. Amma inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 55-65 kq-dır. Azərbaycanda un istehlakının artması onu deməyə əsas verir ki, ərzaq və qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün buğda vacib məhsuldur.

Nəticə

Ölkədə ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının qiymət artımının əsas səbəblərindən biri COVID-19 pandemiyası zamanı qoyulan məhdudiyətlər olmuşdur. Hazırda isə ərzaq və qida təhlükəsizliyinə təsir edən qiymət amili əhəmiyyətli dərəcədə Rusiya və Ukrayna arasındakı münaqişədən qaynaqlanır.

Azərbaycanda qiymət artımının mühüm səbəbi idxal hesabına ölkəyə nüfuz edən qlobal inflyasiyadır. Ona görə də qiymət artımı ölkədə qaçılmazdır. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ərzaq və qida məhsullarının qiymətinin artması problemi ilə üzləşib və Azərbaycan da istisna deyil. İlk növbədə əsas istehlak mallarının qiymətlərinin artmasını qeyd etmək lazımdır. Digər ölkələr kimi, Azərbaycan da bu məhsulları idxal edir. Yük daşımalarının qiymətində müşahidə olunan artım da ərzaq və istehlak mallarının qiymətlərinin artmasına ciddi təsir göstərir.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da un və çörəyin qiymətinin artması nəticəsində dövlət tərəfindən görülən bəzi tədbirlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

Ərzaq bazarında süni qiymət artımının qarşısının alınması məqsədilə müvafiq dövlət qurumları mütəmadi olaraq monitoring və tədbirlər həyata keçirirlər. Bu tədbirlərin ardıcıl davam etdirilməsi, habelə həmin tədbirlərlə daha çox məhsul növlərinin əhatə olunmasına ehtiyac vardır. Ərzaq bazarında qiymətlərin əsassız artmasının qarşısının alınması üzrə müvafiq tədbirlər antiinhisar qanunvericiliyinin tələbləri çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov T.N. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının regional xüsusiyyətləri. “Kooperasiya” elmi-praktik jurnalı, № 3 (46), 2017, s. 12-17.
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol xəritəsi”, 2016-cı il.
3. Семин А.Н., Третьяков А.П., Джабиев В.В. (2021). Продовольственная безопасность и рост потребительских цен в республике Южная Осетия, Региональная экономика, с.7-24.
4. Muradov A. (2011). Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi insan inkişafının mühüm şərti kimi. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial-iqtisadi problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı.
5. Nihan A.H. (2015), AB uzmanlık tezi - Gıda güvenliğinde sürdürülebilir gıda sistemleri, Ankara, 109 s.
6. The Global Food Security Index.
<https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/>
7. Methodology Our methodology and expert panel
<https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/methodology>
8. Rankings and trends.
<https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index#rankings-and-trends>
9. “Azərbaycanın ərzaq balansları” - statistik məcmuə, 2015-2020-ci illər.
https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
10. “Ərzaq təhlükəsizliyi və qiymət artımına həsr olunmuş müşavirə keçirilib - Təhlil”
<https://sia.az/az/news/politics/924802.html>
11. https://www.stat.gov.az/source/price_tarif/
12. “Rusiyanın Ukraynaya qarşı müharibəsi planetdə açlığa səbəb ola bilərmi?”
<https://www.bbc.com/azeri/international-61159294>
13. “Rusiya-Ukrayna münaqişəsi dünya bazarında buğdanın qiymətinin sürətlə artmasına zəmin yaradır”
<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/rusiya-ukrayna-munaqisesi-dunya-bazarinda-bugdanin-qiymetinin-suretle-artmasina-zemin-yaradir-362>
14. “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksində (mövcudluq subindeksi üzrə) Azərbaycanın mövqeyinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması yollarının araşdırılması”
<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=167>

T.H. Safarli
Ph.D. student of the Baku State University

Issues on ensure of food security

Abstract

Food is the basis of people's health and an active lifestyle, which requires the combination of all the necessary capabilities in the appropriate orientation. The modern concept of food security is aimed at reliable long-term provision of the population with food products.

The article considers food security issues as an important aspect of national and economic security and analyzes the main factors of its provision. The role of domestic production and imports in the provision of basic types of products is disclosed. At the same time, the impact of recent changes in food prices on the food supply of the population is considered.

Keywords: *economic security, food security, agricultural products, food products, consumer prices, price factor.*

Т.Г. Сафарли
Докторант Бакинского государственного университета

Вопросы обеспечения продовольственной безопасности

Резюме

Пища является основой здоровья и активного образа жизни людей, что требует объединения всех необходимых возможностей в соответствующей ориентации. Современная концепция продовольственной безопасности ориентирована на надежное обеспечение населения продовольственными товарами длительного пользования.

В статье рассматриваются вопросы продовольственной безопасности как важный аспект национальной и экономической безопасности, анализируются основные факторы ее обеспечения. Раскрывается роль отечественного производства и импорта в сфере обеспечения по основным видам продукции. Наряду с этим рассматриваются вопросы влияния изменений цен на продовольственные товары в последнее время на продовольственное обеспечение населения.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция, продукты питания, потребительские цены, ценовой фактор.*

UOT: 004.9, 338.438, 338. 439

AQRAR-SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ SÜNI İNTELLEKTİN TƏTBİQ DAİRƏSİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNİN KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Rəsul Ənvər oğlu Balayev, i.e.d., professor
*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika kafedrası*
e-mail: r.balayev@gmail.com

Fuad Maarif oğlu İbrahimov, i.ü.f.d.
*“Sosial-iqtisadi və Ekoloji Tədqiqatlar Mərkəzi”
İctimai Birliyinin iqtisadi məsələlər üzrə eksperti*
e-mail: fuadibrahim@mail.ru

Umxanım Əjdər qızı Ağakışiyeva, müəllim
*Azərbaycan İnşaat və Memarlıq Universiteti,
İnformasiya texnologiyaları və sistemləri kafedrası*
e-mail: yusifaqakisi@gmail.com

Xülasə

Məqalədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin konseptual məsələlərinə baxılmış, aqrar-sənaye sahələrində süni intellektin (Sİ) tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi imkanları araşdırılmış, inkişafın əsas vektorlarına və perspektivlərə münasibət bildirilmişdir. Eləcə də aqrar-sənaye sahələrində Sİ-nin tətbiq arealını məhdudlaşdıran amillər müəyyən edilmişdir.

Sİ texnologiyalarının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi perspektivlərinin həmin texnologiyalar arasında seçimin meyarlarından asılı olduğu göstərilmişdir. Aqrar-sənaye sahələrində Sİ texnologiyaları ilə biznes resurs kimi işləmək üçün atılmalı addımlar və onların ardıcılığı nəzərdən keçirilmişdir. Həmin sahələrdə Sİ-nin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi imkanlarının reallaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: *süni intellekt, aqrar sənaye sahələri, konseptual aspekt, tətbiq, rəqəmsal texnologiyalar.*

Giriş

İnnovasiyalı inkişaf mühitində insan kapitalının yeri və rolunu şərtləndirən amillər qismində texnoloji-iqtisadi inkişafda süni intellektin imkanlarının genişlənməsi xarakteristikaları önə çıxır. Artan əhəmiyyətinə və genişlənən tətbiq arealına baxmayaraq süni intellektin konseptual aspektləri fəal müzakirə obyektinə olaraq qalır. Aqrar-sənaye sahələri innovasiyalı inkişafın rəqabət qabiliyyətini artırmaq imkanlarını reallaşdırmaq üçün rəqəmsal texnologiyalara üstünlük verməkdədir. Bu və digər məqamlar haqqında danışılan sahələrdə innovasiyalı inkişafı müşayiət edən süni intellektin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinin konseptual məsələlərini aktuallaşdırır.

Süni intellektin tətbiqinin konseptual aspektləri və perspektivləri

Müasir dövrdə elmi araşdırmaların nəticəyönümlülüüyü predmet sahəsində çox böyük miqdarda verilənlərin təhlili prosesinin xarakteristikalarından asılıdır. Haqqında danışılan təhlil prosesində artıq bir çox fəaliyyət sahələrində, o cümlədən aqrar-sənaye sahələrində süni intellektdən istifadə obyektiv zərurətə çevrilməkdədir. “İlkin yanaşmada belə güman etmək olar ki, süni intellekt texnologiyalarından istifadə olunan elmi tədqiqatların nəticələrinin keyfiyyəti və əldə edilməsi müddəti böyük verilənlər bazasının strukturlaşdırılması dərəcəsiindən bilavasitə asılı olacaqdır” [1, s. 18-19].

Süni intellektin tətbiqinin perspektivləri müvafiq verilənlər bazasının vəziyyətindən və inkişaf dinamikasından asılıdır. Artan informasiya axınlarının optimal idarəedilməsindən gözlənilən səmərə rəqəmsal inqilabın mühüm nəticəsi kimi ortaya çıxır. Özü də aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi, “rəqəmsal inqilabın əsas cizgilərinə “hər yerdə olan” mobil internet, miniatür (daim ucuzlaşan) istehsal qurğuları, süni intellekt və öyrədən maşınlar aid edilə bilər” [10, s. 16].

Hazırda Sİ kompüterlərə təcrübədən öyrənmək imkanı verir. Məlum olduğı kimi, bu imkan və onun reallaşdırılması bir neçə onilliklər əvvəl yalnız insanlara müəssər olan iş idi. Kompüterlərə təcrübədən öyrənmək üçün Sİ verilmiş parametrlərə uyğunlaşmağı təmin etməlidir. Aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi, “Sİ müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün insan davranışını təqlid edə bilən və alınan məlumatlardan istifadə edərək tədricən öyrənə bilən sistem və ya maşındır. Sİ funksiya deyil, proses və məlumatları təhlil etmək bacarığıdır. Sİ insanları əvəz etmək üçün nəzərdə tutulmur. Məqsəd insanın qabiliyyət və imkanlarını genişləndirməkdir. Odur ki, Sİ qiymətli biznes resursudur” [6].

Beynəlxalq tədqiqat mərkəzlərinin ekspertlərinin fikrincə, 2025-ci ilə qədər Sİ bazarının həcmi 2016-cı illə müqayisədə 150 dəfə artaraq 59,7 milyard dollara çatacaq, müştərilərlə qarşılıqlı əlaqənin 85%-i Sİ tərəfindən idarə olunacaqdır [17]. Böyük konsaltinq şirkətlərinin məlumatlarına görə, 2019-cu ildə müxtəlif texnoloji proseslərlə əlaqəli təsərrüfat subyektlərinin 76%-i Sİ elementlərini tətbiq edib və ya işləyib hazırlama mərhələsindədir [12, s. 565-580].

Sİ-dən istifadənin, o cümlədən onun aqrar-sənaye sahələrində əsas səmərəsinin yüksək ehtimalla aşağıdakı istiqamətlərdə əldə ediləcəyi gözlənilir:

- biznes proseslərinin optimallaşdırılması, əl əməyinin avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması imkanlarının genişləndirilməsi;
- əmək bazarının yenidən qurulması;

- təhsil proseslərinin konseptual təfəkkürün fərdiləşdirilməsi və inkişafı istiqamətində transformasiyası;
- qərarların qəbulunda subyektivliyin və irrasionallığın istisna edilməsi [18].

Süni intellektin tətbiqinin perspektivləri, o cümlədən onun formalaşdırdığı rəqabət üstünlükləri sürətlə artan texnoloji imkanlarla əlaqədardır. “Elmi araşdırmalar və Sİ tətbiqləri sonuncunun yeni imkanlarından istifadə edən şirkətlərin necə texnoloji irəliləyişlər əldə etdiyini, nəzərəçarpacaq nəticələr və rəqabət üstünlüyü əldə etdiyini göstərir” [17]. Digər mənbələrdə də bu fikrin tərəfdarlarına rast gəlinir. “Sİ sistemlərinin istifadəsi buraxılan məhsul və göstərilən xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini artırır” [12, s.578]. Aqrar-sənaye sahələri üçün bu xüsusiyyət mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Süni intellektin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinin konseptual aspektlərinə münasibət bildirmək üçün onun rəqəmsal inkişafda xronoloji mövqeyi müəyyən edilməlidir. Xronoloji baxımdan bu ardıcılıq müşahidə edilir: 1) Sİ; 2) Maşın təlimi; 3) Dərin təlim. Aqrar sahədə tətbiq perspektivləri baxımından maşın təlimi Sİ-nin verilənlər və alqoritmlərdən istifadə etmək üzrə ixtisaslaşan, insan təcrübəsinin tədricən artan dəqiqliyini təqlid edən hissəsidir [5]. Mövcud təcrübə aqrar sahədə Sİ-nin tətbiqi baxımından dərin təlimin əhəmiyyətini artırır. Məlum olduğu kimi, dərin təlim öyrənmə prosesində nümunə verilənlərindən istifadə edərək süni neyron şəbəkəsi şəklində ümumi qaydaların müstəqil surətdə qurulmasını nəzərdə tutan maşın öyrənmə üsuludur. “Əgər əvvəllər alqoritmlər əsasən konkret tapşırıqları yerinə yetirmək üçün öyrədilirdisə, indi onlar təsvirləri mənimsəməyə və şəkilləri tanımağı öyrənməyə başlamışlar. Bu, kompüterlərin gücünün kəskin artması sayəsində mümkün olmuşdur. Hesablamalar modellərin təlimi prosesini on dəfələrlə sürətləndirə bilən qrafik proessorlardan istifadə etməklə aparılır” [7].

Aqrobioloji proseslərin təshih edilməsi üçün neyron şəbəkəsi indiyə qədər görünməmiş imkanlar açır. Neyron şəbəkə dedikdə hazırda bioloji neyron şəbəkələrinin təşkili və işləməsi prinsiplərinə əsasən qurulmuş riyazi model, müvafiq proqram və ya aparat təminatı nəzərdə tutulur. Neyron şəbəkə Sİ-nin növü kimi surətlərin tanınmasına imkan verir. Aqrar-sənaye sahələrində Sİ-nin tətbiqi proseslərinin sürətləndirilməsində maşın təlimi genişlənən imkanlar yaradır.

Sİ texnologiyalarının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi perspektivləri onların növləri arasında seçimin meyarlarından asılıdır. Həmin texnologiyalar funksiya və imkan əlamətlərinə görə fərqləndirilə bilər [4]. Funksional əlamətə görə Sİ-lər aşağıdakı kimi təsniflənir: reaktiv maşınlar, məhdud yaddaşlı Sİ, ağıl nəzəriyyəsinə malik Sİ, özünü dərk edən Sİ.

Reaktiv maşınlar adlanan Sİ keçmiş təcrübədən istifadə etmir. Onlar gördükləri əsasında hərəkət edirlər. Sİ sahəsində görkəmli mütəxəssis sayılan Rodni Bruksun fikrincə, belə sistemlər daha sadə və etibarlıdır [15]. O hesab edir ki, predmet sahəsindən kənarında reaktiv maşın sinfinə aid Sİ sistemlərini azdırmaq asandır. Lakin onları (Sİ-ləri) maraqlandırmaq və tarazlıqdan çıxarmaq olmaz. “Məhdud yaddaşlı” sinfinə aid edilən Sİ keçmişdən öyrənir. Hazırda daha çox istifadə edilən (məsələn, GPS) bu sistem hərəkətləri və ya verilənləri müşahidə etməklə təcrübə biliklər yığır. Bu səbəbdən də az-çox dərəcədə əsaslandırılmış tapşırıq və proqnozlar verə bilər [14].

Funksional əlamətə görə fərqləndirilən “Ağıl nəzəriyyəsinə malik Sİ” təşəkkül mərhələsindədir və həmin sistemlərin (maşınların) insan düşüncəsi ilə yanaşı hissələrini anlamaqla qərar verəcəyi gözlənilir (məsələn, robot Sofiya) [16]. Yaxın perspektivdə “Özünü dərk edən Sİ”-nin aqrar-sənaye sahələrində tətbiqi gözlənilir. Bu sistemlər insan hissələrini başa düşməli və ifadə etməli, habelə öz

hisslərinə də malik olmalıdır. Onu da qeyd edək ki, özünü dərk edən Sİ hipotetik layihələr mərhələsindədir [14].

Günümüzdə rəqəmsal aqrar texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan innovasiyalı inkişafın məqsədləri kimi aşağıdakılar önə çəkilir: “resurslardan səmərəli istifadə və resursqoruyuculuğun gücləndirilməsi, alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrinin yaradılması istiqamətində hazırda daha real və müvəffəqiyyətli addımlar atılır. Eyni zamanda unutmamaq olmasın ki, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və davamlı enerji siyasətinin həyata keçirilməsi şəraitində resursqoruyucu rəqəmsal innovasiyalar əvvəl şərh olunmuş məqsədlərə nail olmaqda mühüm tamamlayıcı rola malikdir” [9, s. 114]. Qeyd olunan istiqamət bitki mühafizəsi sahəsində aktualdır. Bu sahədə Sİ bitki xəstəliklərinin aşkar edilməsində, əlaq otlarının təsnifatı və adlandırılmasında tətbiq edilir. Bu baxımdan kompüter görməsi, maşın təlimi, səsliyin tanınması texnologiyalarının tətbiqi sahəsində əldə edilmiş təcrübə diqqətəlayiqdir. Süni İntellektin resursqoruyuculuğu baxımından həmin texnologiyaların kənd təsərrüfatı bitkiləri və əlaq otlarını fərqləndirə bilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müvafiq intellektual texnologiyalar herbisidləri çiləyərkən kənd təsərrüfatı bitkilərini və əlaqları ayıra bilir.

Aqrar-sənaye sahələrində Sİ texnologiyalarının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi imkanları

Aqrar-sənaye sahələrində Sİ-lərin imkan əlamətinə görə təsnifatı tətbiq perspektivlərinin müəyyən edilməsi baxımından diqqətəlayiqdir: dar (ixtisaslaşdırılmış) Sİ; ümumi Sİ (insan kimi öyrənmək, məşq etmək, anlamaq və hərəkət etmək qabiliyyətinə malik olacaqdır); super Sİ. Sonuncuların verilənlərin emalı, yaddaş imkanları və qərar qəbulu baxımından insanı üstələyəcəyi ehtimal olunur.

Sİ biznesdə, o cümlədən aqrobiznesdə üçüncü dalğa olacaqdır. Məlum olduğu kimi, birinci dalğa biznes proseslərin standartlaşdırılması, ikinci dalğa informasiya texnologiyaları və kompüter texnikası əsasında avtomatlaşdırma ilə səciyyəvi olmuşdur [17].

Aqrar-sənaye sahələrində Sİ texnologiyaları ilə biznes resurs kimi işləmək üçün:

- *əvvəlcə sifarişçilərlə çat-botlar vasitəsilə ünsiyyət qurmaq lazımdır. Qeyd edək ki, çat-bot insanın kompüterlə ünsiyyəti üçün Sİ-nin danışıq formasıdır. Çat-botlardan istifadə edərək kompüterlər şifahi və ya yazılı nitq vasitəsilə insanın gəlişini başa düşə və reaksiya verə bilər. Həmin ünsiyyət linqvistik emal sayəsində müştəri sorğularını təhlil etməyə və cavab verməyə imkan verir. Bu prosesdə çat-botlar öyrənir və təcrübə qazanır;*
- *sonra şəbəkə, tətbiqlər, verilənlər bazasının imkanları, xidmətin keyfiyyəti və sairə barədə verilənlərin vahid bulud platformasında mərkəzləşdirilməsi avtomatik surətdə kəmiyyətin keyfiyyətə keçdiyi hədləri və kənarlaşmaları aşkar edir;*
- *daha sonra isə vizual istifadəçi interfeyslərinə malik analitik vasitələrlə sistemə verilən sorğuların icrasını sadələşdirir və əyani nəticələr verir.*

Haqqında danışılan sahələrdə Sİ texnologiyalarının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi verilənlər bazasının vəziyyəti ilə əlaqədardır. Araşdırmalar və mütəxəssis rəyləri göstərir ki, nəinki torpaqsız və şaquli əkinçilik, habelə artıq müəyyən təcrübənin əldə olunduğu dəqiq əkinçilik üzrə belə zəruri verilənlər bazasının formalaşdığını söyləmək çətindir.

Sİ-nin aqrar-sənaye sahələrində tətbiq dairəsinin genişləndirilməsində, onun yeni imkanlarının reallaşdırılmasında bir sıra məhdudiyyətlər qarşıya çıxır:

- verilənlər bazasının formalaşmasındakı ləngimələr;
- insan amili, daha doğrusu aqrar-sənaye fəaliyyəti göstərən kadrların sayı və səviyyəsi;
- formalaşmış fəaliyyət sistemlərinin mövcud ahəngdarlığını pozmaq istəməyən subyektlərin qeyri aşkar müqaviməti;
- Sİ-yə qoyuluşlardan əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsində çətinliklər və Sİ-yə haqsız inamsızlıq.

Aqrar-sənaye sahələrində maşın təlimi modellərinin arzu edilən dərəcədə istifadə olunmaması Sİ-nin tətbiq arealını məhdudlaşdırmışdır. “Son vaxtlara qədər süni intellektdən geniş istifadənin qarşısında duran əsas maneələrdən biri maşın təlimi modellərinin zəif yayılması olub. Biznes hələ də Sİ-nin biznes proseslərdə və məhsullarda necə tətbiq ediləcəyini yaxşı başa düşmür və ya onların imkanlarından az məlumatlıdır. Bu cür modellərin işlənilib hazırlanması və tətbiqi sahibkarlara bahalı və vaxt aparan proses kimi görünür. Amma vəziyyət sürətlə dəyişir” [7]. Yüksək ehtimalla demək olar ki, texnoloji transfer sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sayəsində aqrar-sənaye sahələrində yaxın perspektivdə Sİ-nin tətbiq arealını genişləndirmək mümkün olacaqdır.

Sİ-nin tətbiq dairəsi onun əmək bazarına təsirinin xarakteristikaları ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqədardır. Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) dəstəklədiyi “Edelman AI” Ekspert Mərkəzinin keçirdiyi sorğuya əsasən, rəhbər işçilərin 91%-i və adi vətəndaşların 84%-i süni intellektin yaranmasının yeni texnoloji inqilabdan xəbər verdiyinə inanır. Eyni zamanda hər iki fokus qrupun iştirakçıları süni intellektin tətbiqinin cəmiyyət, biznes və dövlət üçün nəticələrindən ciddi narahatdırlar. Respondentlər mümkün problemlərin bütün spektrini - uşağın şəxsi məkanını zəbt edəcək ağıllı oyuncaqlardan tutmuş, yoxsulların həyat şəraitinin pisləşməsinə və insanın intellektual qabiliyyətlərinin itirilməsinə qədər qeyd ediblər [3].

Əlbəttə, mövqelər fərqlidir. Sİ-nin iş yerlərinin sayından daha çox onların məzmununa təsir edəcəyini ehtimal edənlər heç də az deyildir [19]. Onu da qeyd edək ki, Sİ-nin tətbiqi arealının genişlənməsində innovasiya infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi mühüm rola malikdir.

İnnovasiyaların tətbiqi dairəsi və biznesin sosial məsuliyyəti arasında rəqəmsal texnologiyaların məşğulluğa təsirində üzə çıxan qarşılıqlı əlaqə müşahidə olunur. Gözlənilməli kimi, Sİ məşğulluğa təsirsiz qalmır. Daha çox işçini əvəzləyən texnologiyalar heç də həmişə kəndin sosial inkişafı tələblərinə cavab vermir. Bununla belə hazırda bu təsiri tədqiq edənlər ciddi mənfi nəticələr aşkar etməmişlər. Eyni zamanda rəqəmsallaşmanın və süni intellektin yeni iş yerləri yaratmaq qabiliyyəti olması da güman edilir. Deyək ki, “ABŞ-da son 35 il ərzində yeni iş yerlərinin təxminən 60%-i texnologiyaların inkişafı hesabına meydana gəlmişdir” [8].

Aqrar-sənaye sahələrində Sİ-nin yarada biləcəyi təhlükələr (o cümlədən məşğulluq və iqtisadi fəallıq baxımından) və onların idarə olunması göstərir ki, bu məsələdə ləngimək və təkbaşına fəaliyyət arzuolunan nəticəni verməyəcəkdir. Sİ modellərinin geniş tətbiqinin əmək bazarına təsirinin proqnozlaşdırılması istiqamətində tədqiqatlar vardır [11]. Həmin tədqiqatlarda biznes proseslərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və əməyin xarakterinin dəyişməsi məsələlərinə diqqət yetirilir.

Qabaqcıl təcrübədə “şirkətlər tərəfindən süni intellektdən istifadənin əsas vektorları kimi risklərin idarəedilməsi və kibertəhlükəsizlik, təkrarlanan əməliyyatların avtomatlaşdırılması və

optimal qərarların qəbulu qeyd edilməlidir. Bundan əlavə, biznes proqnozlar üçün daha yaxşı məlumat toplamaq və müştəri əməliyyatlarını avtomatlaşdırmaq üçün süni intellektdən uğurla istifadə edirlər” [7].

Yaxın gələcəkdə hansı sahələrin Sİ-nin tətbiqi baxımından prioritet olacağı məsələsinə gəldikdə isə bu mövqeni müəyyən qeyd-şərtlərlə məqbul hesab etmək olar: “Maddi-iqtisadi effekt süni intellektdən istifadənin əsas məqsədidir. Bu baxımdan yaxın gələcəkdə süni intellektin tətbiqi üçün ən prioritet sahələr səhiyyə, maliyyə xidmətləri, sənaye və nəqliyyatdır” [2]. Deməli, aqrar-sənaye sektorunda aqroemal fəaliyyəti göstərən müəssisələrdə də Sİ-nin tətbiqi prioritet sayılmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, Sİ kimi qiymətli aqrobiznes resursunun vaxtında istifadə edilməməsi sahənin rəqabət qabiliyyətini azaldacaq, kəndin əmək bazarına mənfi təsir edəcək və aqrotexnoloji amillərin yaratdığı fəsadları qarşılamağı çətinləşdirəcəkdir. Eyni zamanda həmin resurslardan istifadədə ləngimələr milli ərzaq təhlükəsizliyi baxımından arzu edilməzdir.

Süni intellektin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi, o cümlədən rəqəmsal texnologiyaların aqrar sahəyə nüfuz etməsi sinergetik effekt sayəsində səmərəliliyi yüksəldə bilər. Mütəxəssislərin fikrincə, “süni intellektin beş dəstəkləyici texnologiyaya daxil olması sayəsində - Genişzolaqlı İnternet, Verilənlərin Emalı Mərkəzləri, Bulud Xidmətləri, Böyük Verilənlər və Əşyaların İnternetinin baza şəbəkə bağlantısı intellektual şəbəkə bağlantısına çevrilə bilər” [13, s. 20].

Sİ-nin tətbiqi imkanları konseptual baxımdan bilik mühəndisliyinin, o cümlədən biliklərin təqdim edilməsi sisteminin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Aqrar-sənaye sahələrində Sİ sistemləri üçün biliklərin təqdimatı həlledici əhəmiyyət kəsb edir. “Çünki biliklərin təqdim edilməsi maliyyənin idarəedilməsi sisteminin xarakteristikalarına və xassələrinə həlledici təsir göstərir. Kompüter vasitəsilə real aləmdə mövcud olan biliklər üzərində zəruri əməliyyatlar aparmaq üçün onların modelləşdirilməsi tələb olunur. Biliklərlə işləyən zaman digər sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də iki əsas yanaşmadan - məntiqi (formal) yanaşmadan və evristik (koqnitiv) yanaşmadan istifadə edilir”. Həmin yanaşmaların təcrübi tətbiqi baxımından əkinçilikdə peyk çəkilişləri, yüksəktexnoloji vericilər, GPS sistemləri, pilotsuz uçuş aparatları, seleksiya üzrə rəqəmsal texnologiyalar özünü doğruldur.

Nəticə

Aqrar-sənaye sahələrində süni intellektin tətbiqinin konseptual aspektdə tədqiqi aşağıdakıları xülasə etməyə imkan verir. Maşın təlimi modellərindən istifadədə fəallığın arzu edilən səviyyədə olmaması, verilənlər bazasının təşəkkülündə ləngimələr və infrastruktur problemləri haqqında danışılan sahələrdə, xüsusilə aqrar sahədə Sİ-nin tətbiq arealını məhdudlaşdıran amillərdir. Sİ kimi qiymətli aqrobiznes resursunun istifadəsində ləngimələr sahənin rəqabət qabiliyyətinin azalmasına, kəndin əmək bazarında destruktiv proseslərə, aqrotexnoloji amillərin yaratdığı fəsadların aradan qaldırılmasına maneələrin saxlanılmasına gətirib çıxara bilər. Sİ-nin resursqoruyuculuğu onun tətbiq arealının genişləndirilməsinin motivasiyasını gücləndirəcəkdir. Ümumilikdə Sİ-dən istifadənin əsas səmərəsi yüksək ehtimalla biznes proseslərinin optimallaşdırılması və robotlaşdırılmada, əmək bazarının yenidən qurulmasında, təhsildə konseptual təfəkkürün fəallaşdırılması və fərdiləşdirilməsində, qərarların qəbulu prosesində subyektivliyin və irrasionallığın istisna edilməsi istiqamətlərində gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. Balayev R.Ə. Rəqəmsal mühitdə iqtisadi münasibətlər: aqrar və urbanizasiya aspektləri. Bakı, 2022, “MSV NƏŞR”, 268 s.
2. Эксперты цифровой экономики назвали отрасли, где искусственный интеллект даст наибольший экономический эффект.
<https://www.comnews.ru/content/205627/2020-04-16/2020-w16>
3. <https://www.edelman.com/research/2019-artificial-intelligence-survey>
4. <https://www.hpe.com/ru/ru/what-is/artificial-intelligence.html>
5. <https://www.ibm.com/ru-ru/cloud/learn/machine-learning>
6. <https://www.oracle.com/ru/artificial-intelligence/what-is-ai/#ai-adoption>
7. Как искусственный интеллект становится эффективным бизнес-инструментом.
<https://trends.rbc.ru/trends/industry/cmrm/60224ec09a79475d351c0503>
8. Касянчук Денис (2021). Под влиянием искусственного интеллекта.
<https://econs.online/articles/ekonomika/pod-vliyaniem-iskusstven-nogo-intellekta>
9. Kərimova S.F., Ağakışiyeva U.Ə. Aqrar sahənin rəqəmsal mühitdə innovasiyalı idarə edilməsinin iqtisadi-texnoloji səmərəliliyinin yüksəldilməsi. “Naxçıvan Universiteti / Elmi əsərlər/ 2022, № 1, s. 110-116.
10. К. Шваб. Четвертая промышленная революция. Москва: Издательство «Э», 2017, 208 с.
11. Городнова Н.В., Елин А.М., Самарская Н.А., & Цепелева Н.П. (2021). Применение искусственного интеллекта в цифровой экономике: монография. Первое экономическое издательство. 154 с.
<https://doi.org/10.18334/9785912923777>
12. Городнова Н.В. Применение искусственного интеллекта в экономической дипломатии и международной торговле // Вопросы инновационной экономики. 2021. Том 11. № 2. С. 565-580. – doi: 10.18334/ vinec.11.2.112214
13. Глобальный индекс сетевого взаимодействия 2018. Huawei Technologies Co., Ltd. 64 с.
14. Nikhil Agnihotri. What are different types of Artificial Intelligence? November 30, 2021.
<https://www.engineersgarage.com/what-are-different-types-of-artificial-intelligence>
15. Rodney Brooks on Artificial Intelligence.
<https://www.econtalk.org/rodney-brooks-on-artificial-intelligence>
16. Süni intellekt (AI) 2022.
<https://az.nsp-ie.org/inteligencia-artificial-3100>
17. Трофимов В.В. (2020) Искусственный интеллект в цифровой экономике.
<https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-tsifrovoy-ekonomike/viewer>
18. Цифровая экономика: 2019: краткий статистический сборник / Г.И. Абдрахманова, К.О. Вишневский, Л.М. Гохберг и др.; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: НИУ ВШЭ, 2019. 96 с.
19. Зайнетдинов Э. 30 бизнес-процессов, которые изменятся из-за искусственного интеллекта. (Электронный ресурс)
<https://hype.ru/deecrypto-store-club/30-biznes-processov-kotorye-izmenyatsya-iz-za-iskusstvennogo-intellekta-dkvza585>

Prof. Dr., R.A. Balayev
Azerbaijan State Economic University (UNEC)

Ph.D., F.M. Ibrahimov
Economic issues expert of the Center for Socio-Economic and Ecological Research Public Union

U.A. Agakishiyeva
Teacher of Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Conceptual issues of expanding the scope of application of artificial intelligence
in agro-industrial fields**

Abstract

In the article, the conceptual issues of the application of artificial intelligence technologies were considered, the possibilities of expanding the scope of application of artificial intelligence (AI) in agro-industrial fields were investigated, and the main vectors and perspectives of development were reported. Also, the factors that limit the application area of SI in agro-industrial fields have been determined. It has been shown that the prospects for expanding the scope of application of SI technologies depend on the criteria for choosing between those technologies.

The steps to be taken and their sequence for working with IS technologies as a business resource in agro-industrial fields have been reviewed. The directions for realizing the possibilities of expanding the scope of application of SI in those areas have been indicated.

Keywords: *artificial intelligence, agricultural industries, conceptual aspect, application, digital technologies.*

Д.э.н., проф. Р.А. Балаев
Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Д.ф.э.н., Ф.М. Ибрагимов
Эксперт по экономическим вопросам Общественного объединения
«Центр социально-экономических и экологических исследований»

У.А. Агакишиева
Преподаватель Азербайджанского университета архитектуры и строительства

**Концептуальные вопросы расширения сферы применения искусственного
интеллекта в агропромышленном секторе**

Резюме

В статье рассмотрены концептуальные вопросы применения технологий искусственного интеллекта, исследованы возможности расширения сферы применения искусственного интеллекта (ИИ) в агропромышленных сферах, а также изложены основные векторы и перспективы развития. Определены факторы, ограничивающие область применения ИИ в агропромышленных сферах. Показано, что перспективы расширения сферы применения технологий ИИ зависят от критериев выбора между этими технологиями.

Рассмотрены шаги и их последовательность для работы с технологиями ИИ как бизнес-ресурсом в агропромышленных сферах. Указаны направления реализации возможностей расширения сферы применения ИИ в этих областях.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, сельскохозяйственные отрасли, концептуальный аспект, приложения, цифровые технологии.*

UOT: 332.24

**ISO 21001:2018 STANDARTININ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏTBİQİ TƏCRÜBƏSİ:
ƏSAS HƏLLƏR VƏ YANAŞMALAR**

Qalib Qabil oğlu Şərifov, i.ü.f.d.

*“Aqrar tədarük və təchizat” ASC-nin Keyfiyyətin idarəedilməsi şöbəsinin müdiri,
ADAU-da ISO 21001:2018 standartının tətbiqi üzrə İşçi Qrupunun üzvü
e-mail: galib.sharifov@att.gov.az*

Xülasə

Müasir şəraitdə təhsil sahəsində ən aktual problem onun keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Ali təhsilin keyfiyyətinə olan tələblərin gücləndirilməsi səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması, həyata keçirilməsi və saxlanması zərurətini doğurmuşdur. Təhsil xidməti təminatçılarında bu problemin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən ISO 21001:2018 - “Təhsil təşkilatları - Təhsil təşkilatları üçün idarəetmə sistemləri - İstifadəyə dair təlimatla birlikdə tələblər” [2] adlanan standart hazırlanıb təqdim edilmişdir.

Məqalədə ölkədə ilk dəfə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində (ADAU) ISO 21001:2018 standartının tələblərinin tətbiqi təcrübəsindən bəhs olunur. Təhsil müəssisəsinin kontekstinin müəyyən edilməsi, proseslərin təsnifləşdirilməsi, məsuliyyət bölgüsü və effektiv idarəetmə ilə bağlı tələblər aydınlaşdırılır, strateji inkişaf planı, proseslərin təsvirləri, ölçmə meyarlarını əks etdirən məlumat kartları, risklərin idarəedilməsi, uyğunsuzluqların idarəedilməsi və s. elementlər haqqında məlumatlar və sənəd nümunələri təqdim olunur.

***Açar sözlər:** ISO, təhsil müəssisəsi, təhsilalanlar, Bolonya sistemi, təhsilin keyfiyyəti, risklərin idarəedilməsi, maraqlı tərəflərin məmnunluğu, uyğunsuzluğun idarəedilməsi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi.*

Giriş

Təhsil məhsuldar cəmiyyətin təməlidir. Keyfiyyətli təhsil insanlara nəinki qiymətli nəzəri və praktik biliklər, həm də effektiv qərarlar qəbul etmək bacarığı qazandırır. Bununla belə, təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti konkret təhsil müəssisələrindən asılı olaraq geniş şəkildə dəyişə bilər. Ona görə də təhsil müəssisəsinin düzgün seçiminə daha çox diqqət yetirilməlidir. ISO 21001:2018 standartının tələblərinə uyğunluğu təsdiq edən sertifikatla malik olan təhsil təşkilatı ilə bu seçimi asanlaşdırmaq olar. Bundan əlavə, hətta uğurla fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələri də öz tələblərinin və digər maraqlı tərəflərin təhsil ilə bağlı gözləntilərinin doğrulmasından məmnunluq dərəcəsini vaxtaşırı qiymətləndirməlidirlər.

Ali təhsil müəssisələri ən mürəkkəb idarəetməyə malik təşkilatlara aid edilə bilər [7]. Onlar kadr potensialının yüksək səviyyəsi, təqdim etdiyi xidmətlərin mürəkkəbliyi, nəticələrinin böyük sosial əhəmiyyətə malik olması, müəllimlərin tədris metodikalarını seçməkdə sərbəstliyi və s. xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Belə ki, təhsil müəssisələrinin rəhbərləri hesab edirlər ki, universitetin struktur bölmələri, vəzifəli şəxsləri və işçiləri öz funksiyalarını, universitetin nizamnaməsini, struktur bölmələrinin əsasnamələrini və əməkdaşların vəzifə təlimatlarını yaxşı bilməklə ənənəvi idarəetmə sxeminə uyğun olaraq səmərəli fəaliyyət qura bilərlər. Əlbəttə ki, bu bilgilər olduqca vacibdir, lakin bu yanaşma bir çox halda statik, lokal və qapalı xarakter daşıyır. Təhsil müəssisəsinin bir çox əməkdaşı yalnız özünə aid məhdud öhdəlikləri əzbərləməklə ümumi proseslərin axını, özünün proseslərdə yerini və son nəticəyə təsiri barədə təsəvvür yarada bilmir. Belə vəziyyət universitetlərin son məhsulunun - yüksək biliyə və bacarıqlara malik mütəxəssislərin hazırlanmasında birgə komanda kimi çalışmasına zəmin yarada bilmir. ISO 9001 və sonradan təhsil müəssisələri üçün uyğunlaşdırılmış ISO 21001 standartları göstərilən təzadların aradan qaldırılmasına və əsas fəaliyyət proseslərinin icrası ətrafında strateji inkişaf planları ilə nəzərdə tutulmuş hədəflərin əldə edilməsinə köklənmiş vahid və səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasına təməl yaradır. Ölkə üzrə ISO 21001:2018 standartının tətbiq olunması və sertifikatlaşdırılması ilk dəfə ADAU-da həyata keçirilmişdir (22.02.2022, StarRegistr, ABŞ). Hesab edirik ki, məqalədə tətbiq təcrübəsinə əsaslanan məlumatların təqdim edilməsi aidiyyəti sahədə çalışan mütəxəssislər üçün maraqlı olacaqdır.

Tədqiqatın metodları

Məqalə hazırlanarkən empirik, nəzəri, kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Empirik tədqiqat metodları kimi müxtəlif məlumat mənbələrinin öyrənilməsi, alınan məlumatların təhlili, müşahidə, təcrübə və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir. Nəzəri metodlardan isə təhlil, sintez, təsnifat, analogiya və abstraksiya metodlarına üstünlük verilmişdir.

Kəmiyyət metodlarından statistik təhlillərə, keyfiyyət metodlarından isə ekspert müsahibəsinə diqqət ayrılmışdır.

ISO 21001:2018 standartının tətbiqinin məqsədləri və prinsipləri

ISO 21001:2018 keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin inkişafı və tətbiqi üçün istənilən növ təşkilatlar tərəfindən geniş istifadə olunan ISO 9001:2015 standartına [3] qismən oxşar olan, təhsil təşkilatları üçün idarəetmə sistemlərinə tələbləri müəyyən edən bir standartdır. ISO 21001 standartının ISO 9001-dən fərqli xüsusiyyətləri onların əsaslarını təşkil edən müddəaların (prinsiplərin) müqayisəsi ilə aşkar edilir. ISO 9001 standartının yeddi prinsipi də daxil olmaqla ISO 21001-də prinsiplərin sayı on beşə çatdırılıb. Yeni müddəalar arasında sosial məsuliyyət, əlçatanlıq və ədalət, təhsildə etik davranış, təhlükəsizlik və məlumatların qorunması kimi prinsiplərin yer almasını qeyd etmək olar. ISO 9001 daha çox biznes mühitinə yönəlik, ISO 21001:2018 isə təhsil təşkilatlarında xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, fəaliyyət proseslərini effektiv idarə etmək və maraqlı tərəflərin gözləntilərini qarşılamaq üçün xüsusişdirilmiş bir alətdir.

ISO 21001:2018 standartının tələbləri ölçüsündən, pilləsindən və təqdim edilən təhsil xidmətlərinin sayı və növündən asılı olmayaraq bütün təhsil müəssisələri üçün nəzərdə tutulub.

Göstərilən standartın ali təhsil müəssisələrində tətbiqi və müvafiq sertifikatın əldə edilməsi zərurəti bir çox səbəblərə bağlıdır. Bu səbəblərdən əsas olanlar aşağıdakılardır:

- təhsil sahəsində rəqabətin artması;
- təhsilənlərin özləri tərəfindən təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə tələblərin sərtləşdirilməsi;
- Azərbaycanın Avropa təhsil məkanına daxil olması (Bolonya Bəyannaməsinin [1] həyata keçirilməsi - hər bir universitetdə təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi və ona nəzarət sisteminin yaradılması);
- təhsilənlər və cəmiyyət qarşısında universitetin nüfuzunun artırılması;
- keyfiyyət sahəsində proses yanaşması, səlahiyyət və vəzifələrin rəşional bölüşdürülməsi yolu ilə universitetin idarəedilməsinin səmərəliliyinin artırılması və s.

ISO 21001:2018 standartının tətbiq məqsədləri aşağıdakı prinsiplər üzərindən daha aydın şəkildə ifadə olunur:

- a) təhsilənlərin və digər faydalananların ehtiyaclarına yönümlülük;
- b) təhsilə yönümlülük;
- c) rəhbərliyin təxminləri;
- d) təhsilənlərin və maraqlı tərəflərin iştirakı (proseslərə cəlb edilməsi);
- e) proses yanaşması;
- f) inkişaf (yaxşılaşdırma, təkmilləşdirmə);
- g) sübutlara əsaslanan qərarvermə;
- h) kənar təşkilatlarla əlaqələrin idarəedilməsi;
- i) sosial məsuliyyət;
- j) əlçatanlıq və ədalət;
- k) təhsildə etik davranış;
- l) məlumatların təhlükəsizliyi və qorunması;
- m) vahid yanaşma;
- n) uyğunlaşma;
- o) genişlənmə.

Göstərilən müddəalar 2000-ci ildə Helsinki şəhərində Bolonya prosesi ölkələri tərəfindən təsis edilən ENQA - Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Şəbəkəsi (European Network for Quality Assurance in Higher Education) təşkilatının qəbul etdiyi “Ali Təhsilin Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Standartları və Təlimatları (ESG)” (“European Standards and Guidelines for Quality Assurance of Higher Education”) adlı sənədində Ali təhsilin keyfiyyətinə irəli sürülən aşağıdakı tələblərlə birbaşa uzlaşır:

- ✚ Keyfiyyətin təmini üzrə təsdiqlənmiş siyasət və prosedurlar olmalıdır;
- ✚ Tədris proqramlarının monitorinqi və təkmilləşdirilməsi fasiləsiz xarakter almalıdır;
- ✚ Tələbələrin qiymətləndirilməsi prosesi daim təkmilləşdirilməlidir;

- ✚ Müəllim personalının keyfiyyəti təmin edilməlidir;
- ✚ Tədris prosesində tələbələr zəruri resurslarla təmin edilməlidir;
- ✚ Məlumatların (tədris, davamiyyət, universitetin məzunlarına əmək bazarında tələbat, sorğuların nəticələri) toplanılması, emalı və təhlili təmin edilməlidir;
- ✚ Cəmiyyətə açıqlıq (fəaliyyət şəffaflığı) təmin edilməlidir.

Digər idarəetmə standartları kimi, ISO 21001:2018 standartı da bütün proseslərin PDCA (Planlaşdır-icra et-yoxla-tədbir gör və ya ingilis dilində plan-do-check-act) yanaşmasına əsaslanır.

Standartın ADAU-da tətbiqi təcrübəsinin təhlili

ADAU-da ISO 21001:2018 standartının tələblərinin tətbiqi zamanı ilk addım kimi universitetin fəaliyyət göstərdiyi xarici və daxili mühit (kontekst) təhlil edilmişdir. Kontekstin müəyyən edilməsi təşkilatın öz məqsədlərinə və nəzərdə tutulan nəticəsinə/nəticələrinə nail olmaqla bağlı qabiliyyətinə təsir edən xarici və daxili təsirlərin müəyyən edilməsidir. Xarici kontekst dedikdə beynəlxalq, milli, regional və ya yerli hüquqi, texnoloji, rəqabət, bazar, mədəni, sosial, siyasi, iqtisadi və ekoloji amillər nəzərdə tutulur. Daxili konteksti başa düşmək təşkilatın dəyərləri, mədəniyyəti, biliyi və fəaliyyəti ilə əlaqəli məsələləri nəzərdən keçirməklə asanlaşdırıla bilər. Göstərilən tələbləri həyata keçirmək üçün ADAU-nun rəhbərliyi tərəfindən SWOT və PEST təhlili metodologiyalarından istifadə edilmişdir. Standartın tələblərinə görə, kontekstin müəyyən edilməsi sonda strateji istiqamət, təşkilati missiya və ya vizyon kimi sənədləşdirilmiş məlumatlar vasitəsilə ilə ifadə edilməlidir. Aparılmış təhlillər nəticəsində ADAU-nun aşağıda göstərilən 8 istiqamət üzrə strateji məqsədləri formalaşdırılmışdır və bu məlumatların əlçatanlığını təmin etmək məqsədilə universitetin saytında yerləşdirilmişdir [8].

- 1) Təhsil və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- 2) Tələbəyə və onun inkişafına fokuslanma;
- 3) Tədqiqat üçün yaradıcı, təşəbbüskar və beynəlxalq tələblərə cavab verən mühitin formalaşdırılması;
- 4) Beynəlxalq rəqabətliliyin artırılması;
- 5) Rəqəmsallaşma və innovativ həllərin tətbiqi;
- 6) İş mühiti və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- 7) İnfrastrukturun gücləndirilməsi və dayanıqlığın təmin edilməsi;
- 8) Sosial məsuliyyət hissəsinin və ictimai nüfuzun artırılması.

Hər bir strateji məqsəd üzrə müddət və məsuliyyət baxımından tədbirlər planlaşdırılmış və ADAU-nun 2021-2025-ci illər üzrə İnkişaf Strategiyası formalaşdırılmışdır. Göstərilən sənəd hazırlanarkən standartın 6.2-ci maddəsinin aşağıdakı əsas tələbləri nəzərə alınmışdır:

- nə ediləcək;
- hansı resurslar tələb olunacaq;
- kim cavabdehlik daşıyacaq;
- bu fəaliyyətlər nə vaxt bitəcək;
- nəticələr necə qiymətləndiriləcək.

ISO 21001:2018 standartının vacib tələbləri sırasına təhsil təşkilatının fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı tərəflərin müəyyən edilməsi, onların ehtiyac və gözləntilərinin başa düşülməsi daxildir. Maraqlı tərəflərə təhsilənləri (tələbələr, magistrantlar, doktorantlar), təşkilatın işçilərini və digər fayda alanları aid etmək olar. Bu tələb təşkilatın məqsədlərinə nail olmasına təsir edən bütün iştirakçıların maraq və gözləntiləri nəzərə alınaraq fəaliyyətin dayanıqlı və davamlı əsaslar üzərində qurulması zərurətindən irəli gəlir. Aşağıdakı cədvəldə ADAU-nun fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı tərəflər və onların gözləntilərini əks etdirən məlumatlar göstərilmişdir:

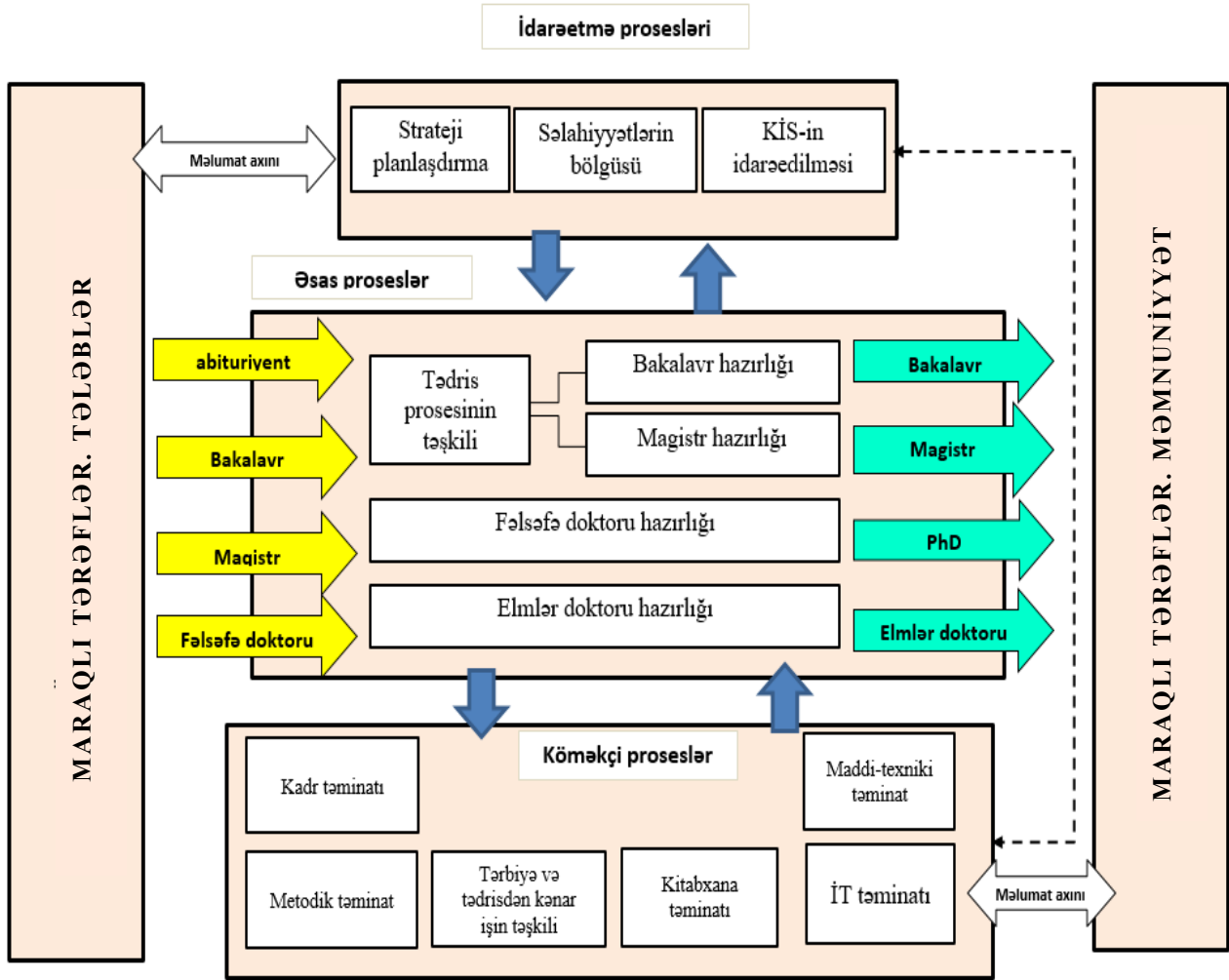
Cədvəl 1. ADAU-nun maraqlı tərəfləri və onların gözləntiləri

	Maraqlı tərəflər	Maraqlı tərəflərin gözləntiləri
I.	Daxili tərəflər	
1.1	Tələbələr, magistrantlar, doktorantlar	Əldə edilmiş biliklər, bacarıqlar, səriştələr, şəxsi və peşə inkişaf imkanları, təhsil prosesindən məmnunluq
1.2	Tələbələrin və magistrantların valideynləri	Övladlarının zəruri biliklər qazanaraq gələcəkdə öz ixtisasları üzrə işlə təmin oluna bilməsi
1.3	ADAU-nun işçi heyəti	Peşəkar inkişaf, tədris prosesinin zəruri resurslarla təmin edilməsi, layiqli əməkhaqqı
1.4	Kafedraların, fakültələrin və sair struktur bölmələrinin rəhbərləri	Dəqiq idarəetmə, məlumat mübadiləsi, qarşılıqlı anlaşma və koordinasiya, fəaliyyət keyfiyyətinin daima yüksəlməsi
1.5	ADAU-nun ali rəhbərliyi	Təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi və irəli sürülən norma, tələb və standartlara uyğunluğu
II.	Kənar tərəflər	
2.1	Sahibkarlar	Müxtəlif ixtisaslar üzrə səriştəli və hazırlıqlı mütəxəssislərin işə qəbulu
2.2	Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrində maraqlı olan təşkilat və müəssisələr	Müqavilə, razılaşma və texniki tapşırıqların tələblərinə uyğun yerinə yetirilmiş elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri
2.3	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	Aqrar sahənin yüksək səviyyəli kadrlara olan tələbatının ödənilməsi
2.4	Elm və Təhsil Nazirliyi	Tədris prosesinin dövlət standartlarının tələblərinə uyğunluğu
2.5	Dövlət və cəmiyyət	İntellektual və siyasi cəhətdən hazırlıqlı vətəndaşların formalaşdırılması

Mənbə: ADAU/BS/01 Bələdçi sənədi (Əl kitabı). Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Standartın tələbləri arasında təşkilat üçün zəruri olan fəaliyyət prosesləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi də daxil olmaqla əhatə dairəsi müəyyən edilmişdir (*Şəkil 1*). Bu zaman əsas, köməkçi və idarəetmə proseslərinin sərhədləri dəqiq təyin edilmişdir.

Şəkil 1. ADAU-nun fəaliyyət proseslərinin əlaqə sxemi

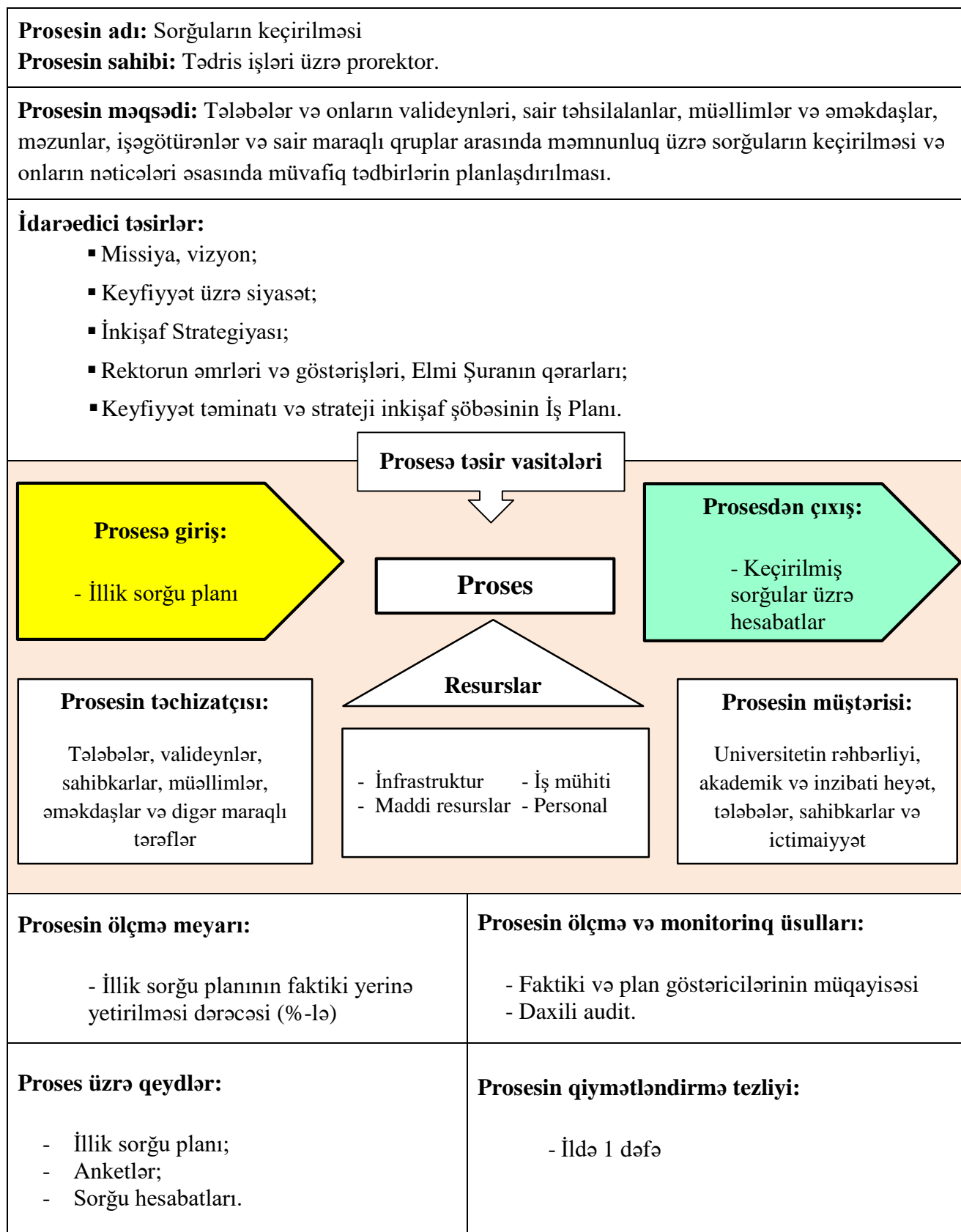
Mənbə: ADAU/BS/01 Bələdçi sənədi (Əl kitabı). Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Proseslərin ümumi əlaqə sxemi ilə yanaşı, standartın tələblərinə uyğun olaraq onun tərkibində yer alan hər bir prosesin:

- girişləri və gözlənilən çıxışları müəyyən edilmiş;
- effektiv işləməsi və idarəedilməsi üçün zəruri olan meyar və metodlar (izləmə, ölçmələr və müvafiq performans göstəriciləri də daxil olmaqla) müəyyənləşdirilmiş və tətbiq edilmişdir;
- zəruri resurslar müəyyən olunaraq onların əlçatanlığı təmin edilmişdir;
- daxilində səlahiyyət və məsuliyyətlər təyin edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən tələbləri nəzərə alaraq layihə çərçivəsində İşçi Qrupu tərəfindən 17 (on yeddi) prosesin "pasportu" hazırlanmışdır. Həmin pasportlara hər bir proses üzrə onun qrafik təsviri və məlumat kartı daxil edilmişdir. Aşağıda nümunə olaraq sorğuların keçirilməsi prosesinin pasportuna daxil olan məlumat kartını təqdim edirik:

Şəkil 2. Sorğuların keçirilməsi prosesinin məlumat kartı

Mənbə: Layihənin tətbiqi çərçivəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Standartın tələblərinə uyğunluğu təmin etmək üçün universitet risk və imkanlarla bağlı fəaliyyətləri planlaşdırmalı və həyata keçirməlidir. Risk və imkanların müəyyən edilməsi və nəzərə alınması təhsil müəssisəsinin idarəetmə sisteminin effektivliyinin artırılması, yaxşılaşdırılmış nəticələrə nail olunması və mənfi təsirlərin qarşısının alınması üçün zəmin yaradır.

ADAU-da risk və imkanların müəyyən edilməsi ISO 31000:2018 beynəlxalq standartının tələbləri əsasında [5] həyata keçirilib. Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi işləri isə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən istifadə etməklə IEC 31010:2019 standartının tövsiyə etdiyi müxtəlif metod və modellər [6] əsasında yerinə yetirilmişdir. ADAU-nun risklərinin təhlil və qiymətləndirmə metodları seçilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmışdır:

- *risklərin mürəkkəbliyi və miqyası;*
- *metod və modellərin istifadə olunmasının məqsədi və əhəmiyyəti;*
- *metod və modellərdə istifadə edilən yanaşmaları;*
- *zəruri məlumat bazasının mövcudluğu;*
- *məlumatoplama sistemlərinin adekvatlığı;*
- *işçi və mütəxəssislərin sahə üzrə təcrübə və bilik səviyyələri.*

Təhsil sistemində fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyini və mürəkkəbliyini, eyni zamanda risk yanaşmasının professor-müəllim və inzibati heyət arasında əlçatan üsullarla yayılması zəruriliyini nəzərə alaraq risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün nəticələrin şiddətini və başvermə ehtimalını birləşdirən L tipli matrisanın [6] istifadəsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Göstərilən yanaşmalar ümumiləşdirilərək “ADAU/İP/04 Risklərin idarəedilməsi” prosedurunda cəmləşdirilərək tətbiq üçün təsdiq edilmişdir.

Prosedurun tələblərinə uyğun olaraq risklər müəyyən olunmuş, qruplaşdırılmış, təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Göstərilən mərhələlər yekunlaşdırdıqdan sonra risklərin aradan qaldırılması və ya azaldılması üzrə tədbirlər planının hazırlanması üçün aşağıdakı fəaliyyətlər yerinə yetirilmişdir:

- Risk amillərinin və onların neytrallaşdırılması üzrə tədbirlərin müqayisəsi;
- Konkret problemin mümkün həll variantlarının üzə çıxarılması;
- Qəbul edilməsi nəzərdə tutulan həll və qərarların tətbiqi nəticəsində baş verə biləcək potensial nəticələrin və kənar effektlərin müəyyən edilməsi.

Cədvəl 2-də yuxarıda göstərilən mərhələnin nəticəsi kimi ADAU-da risklərin idarəedilməsi üzrə tədbirlər planının qısaldılmış versiyası verilmişdir.

Cədvəl 2. Risklərin idarə olunması üzrə Tədbirlər Planı (fragment)

Riskin təsviri	Riskin sahibi	Tədbir	İcra müddəti	İcraya məsul şəxs
<i>Strateji risklər</i>				
Universitetlərarası rəqabətin güclənməsi	Rektor	<ul style="list-style-type: none"> Analoji ixtisasların rəqabətqabiliyyətinin artırılması Universitetdə müasir tədris texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi Tədris edilən dərslərin keyfiyyətinin artırılması Universitet nüfuzunun artırılması üçün tədbirlər planının hazırlanması 	2022-2025	Rektor, Tədris işləri üzrə prorektor, Elmi işlər üzrə prorektor
PMH-nin sayının azalması	Rektor	<ul style="list-style-type: none"> Fəlsəfə və elmlər doktorluğu üzrə təhsil alanların zamanında müdafiə etməsi üçün təşviqedic mexanizmin hazırlanması Universitetdə PMH-ə verilən əməkhaqqında differensiallaşmanın aparılması 	2021-2022	Rektor, Tədris işləri üzrə prorektor, Elmi işlər üzrə prorektor
<i>Əməliyyat riskləri</i>				
İstifadə edilən İT avadanlıqlarının və ofis texnikalarının (internet daxil) tez-tez nasaz olması	Təsərrüfat işləri üzrə prorektor, İKT şöbəsi	<ul style="list-style-type: none"> İstifadə edilən İT avadanlıqlarının və ofis texnikalarının (internet daxil) işlək vəziyyətdə olmasına nəzarətin təmin edilməsi. Planlaşdırmanın (layihələndirmənin) düzgün aparılması 	2022-2025	Rektor, Təsərrüfat işləri üzrə prorektor
<i>Təhlükəsizlik riskləri</i>				
Yanğın	Təsərrüfat işləri üzrə prorektor	<ul style="list-style-type: none"> Yanğın təhlükəsizliyi tələblərinin pozulmasına qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsi 	2021-2022	Rektor, Təsərrüfat işləri üzrə prorektor
Alət və ləvazimatlardan ehtiyatsız istifadə	Təsərrüfat işləri üzrə prorektor	<ul style="list-style-type: none"> Avadanlıqlardan istifadə qaydalarının əməkdaşlara öyrədilməsi 	2021-2023	Rektor, Təsərrüfat işləri üzrə prorektor

Mənbə: Layihənin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

ADAU-da risklərin idarə olunması üzrə fəaliyyətlər həyata keçirilərkən aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi zərurəti diqqət mərkəzində saxlanılmışdır:

- təşkilati strukturun bütün səviyyələri arasında effektiv əlaqə və informasiya axınlarının təmini;

- məsuliyyət və səlahiyyətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- universitetin məruz qala biləcəyi risklər barədə ali rəhbərliyin və struktur vahidlərinin daimi məlumatlandırılması;
- universitetdaxili risk mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Yeniliklər arasında uyğunsuzluqların aşkarlanması və qeydə alınması prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə onların üç əsas qrupa bölünərək təsnifləşdirilməsini qeyd etmək olar. Aşağıdakı cədvəldə bəzi uyğunsuzluqların müxtəlif istiqamətlər üzrə təsnifatı təqdim edilir:

Cədvəl 3. Uyğunsuzluqların təsnifatı cədvəli

<u>Tədris fəaliyyəti üzrə</u>
<p><u>Tələbələr üzrə:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - fərdi tədris planının yerinə yetirilməməsi; - akademik borcun yaranması; - üzrsüz səbəbdən dərslərdən yayınma; - alınmış biliklərin və kompetensiyaların bakalavr (magistr) ali ixtisas səviyyəsinin tələblərinə uyğun olmaması; - daxili nizam-intizam qaydalarının pozulması. <p><u>Müəllim heyəti üzrə:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - müəllim heyətinin kvalifikasiya, səriştə uyğunsuzluqları; - tədris prosesi qrafikinə pozulması; - illik işçi tədris planının pozulması; - tədris-metodiki ədəbiyyatların vaxtaşırı yenilənməməsi; - əmək intizamının pozulması. <p><u>Tədris planları üzrə:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ixtisas üzrə illik işçi tədris planlarının Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi ixtisaslar üzrə ali təhsil pilləsinin dövlət standartından kənarlaşması; - tədris prosesinin zəruri çeşiddə və yetərli sayda tədris metodiki ədəbiyyatlarla təmin edilməməsi; - kafedralarda və dekanlıqlarda qəbul edilmiş sənədləşmənin aparılmaması və ya düzgün aparılmaması.
<u>Elmi fəaliyyət üzrə</u>
<ul style="list-style-type: none"> - elmi-tədqiqat işlərinin aşağı keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi; - elmi-tədqiqat işlərinin vaxtında yerinə yetirilməməsi; - elmi işçilərin və professor-müəllim heyətinin kompetensiyalarının müasir tələblərə cavab verməməsi; - təcrübə-sınaq və laboratoriya bazasının müasir tələblərə cavab verməməsi.
<u>Maddi-texniki təminat üzrə</u>
<ul style="list-style-type: none"> - tədris edilən fənlər üzrə uyğun sayda kitab təminatının olmaması; - sifariş edilən avadanlıq, mal-materialların və ləvazimatların vaxtında alınmaması və struktur bölmələrinə çatdırılmaması; - alınan keyfiyyətsiz avadanlıq, mal-material və ləvazimatlar; - qəbul edilən keyfiyyətsiz iş və xidmətlər; - istifadə edilən avadanlıq və kommunikasiyaların (elektrik, su, istilik) işlək vəziyyətdə olmasına nəzarətin təmin edilməməsi.

Mənbə: Layihənin tətbiqi çərçivəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eyni zamanda tətbiq edilmiş yenilik kimi aşkarlanmış uyğunsuzluqların qeydiyyatı, təhlili və aradan qaldırılması üzrə fəaliyyətlərin “8 T” modeli əsasında həyata keçirilməsini göstərmək olar. Mövcud alətlərlə müqayisədə göstərilən model (Təyin, Təsvir, Təhlil, Təklif, Təsdiq, Tətbiq, Təqib, Təsir) aşkarlanmış və qeydiyyata alınmış uyğunsuzluqların daha ardıcıl, dəqiq və dərin analizə məruz qalaraq onları yaradan səbəblərin müəyyən edilməsi və optimal surətdə aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin müəyyən edilməsi, tətbiqi və tətbiqdən sonrakı səmərəliliyinin izlənilməsi baxımından daha effektiv sayıla bilər.

Standartın 5.1.2 maddəsinə uyğun olaraq təhsil təşkilatı təhsilalanların və digər maraqlı tərəflərin məmnunluğunun artırılması üçün onların tələblərinin müəyyənləşdirilməsini və yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. ADAU-da maraqlı tərəflərin mütəmadi olaraq münasibət və istəklərinin müəyyən edilməsi və təhlilinin aparılması ilə əlaqədar sorğuların keçirilməsi prosesinin pasportu hazırlanmışdır (ADAU/PP/14). Vacib istiqamət kimi təhsilalanların əsas qisminin - bakalavr və magistrlərin arasında daimi olaraq tələbə məmnunluq sorğusunun keçirilməsini xüsusi ilə qeyd etmək olar [9]. Eyni zamanda maraqlı tərəflərin də məmnuniyyəti əsasən sorğuların keçirilməsi ilə müəyyən edilir. Sorğular rektor tərəfindən təsdiq edilmiş plan (ADAU/F/12 formalı plan) əsasında həyata keçirilir. Hər bir sorğunun nəticəsi hesabatlarda əks olunur (ADAU/F/13 formalı sorğu hesabatları). Müştəri məmnuniyyətinin öyrənilməsi üzrə tədbirlər və onların yekunları illik hesabatda öz əksini tapır (ADAU/F/11 formalı yekun hesabat). Layihənin tətbiqi dövründə keçirilmiş sorğular barədə məlumatlar aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur:

Cədvəl 4. Keçirilmiş sorğular haqqında məlumat cədvəli

S. s.	Sorğunun adı	Sorğunun məqsədi	Keçirilmə müddəti
1.	Məzun sorğusu	1982-2021-ci illərdə məzun olmuş tələbələr arasında çatışmayan cəhətlərini müəyyənləşdirməklə əmək bazarında rəqabətə davamlı kadr hazırlığını təmin etmək	18 oktyabr - 18 noyabr 2021
2.	Tələbə məmnuniyyət sorğusu	Tələbələrin tədris prosesində və idarəetmədə iştirakını təmin etmək, tələbəyönümlü tədrisin təşkilinə keçidi sürətləndirmək	18 - 31 noyabr 2021-ci il
3.	Valideyn sorğusu	Valideynlərin övladlarının ADAU-dakı tədrisi ilə bağlı fikirlərini öyrənmək, tədris prosesinin təşkilində maraqlı tərəf kimi valideyn-universitet əməkdaşlığını inkişaf etdirmək	31 noyabr - 31 dekabr 2021-ci il

Mənbə: Layihənin tətbiqi çərçivəsində keçirilmiş sorğuların hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eyni zamanda ADAU-da təhsilalanların və maraqlı tərəflərin şikayət və müraciətlərinin qəbulu üçün ənənəvi vasitələrlə (məktubların, teleqramların poçt vasitəsi ilə göndərilməsi və ümumi şöbədə

qeydiyyatı nəzərdə tutulur) yanaşı sayt və “WhatsApp” qrupları vasitəsi ilə operativ müraciət kanallarından geniş istifadə olunur [10].

Qarşıya qoyulan vacib məsələlərdən biri ISO 21001:2018 standartının tələblərinin tətbiqinin ADAU-nun mövcud idarəetmə sisteminə və cari fəaliyyətinə əlavə gərginlik gətirmədən həyata keçirilməsini təmin etmək zərurəti idi. Standartın tətbiqi əsasən ADAU-nun Tədris şöbəsi ilə birlikdə Keyfiyyətin təmini və strateji təhlil şöbəsi tərəfindən həyata keçirildi və bu yanaşma özünü doğrultaraq layihənin müsbət nəticələri sırasında özünə yer ala bildi. Standartın tələblərinin bir çox hallarda təhsil müəssisəsinin akkreditasiya tələbləri ilə eyni məzmununda olmasından irəli gələrək tətbiq edilən sistemin idarəedilməsi və nəzarət altında saxlanması funksiyalarının Keyfiyyətin təmini və strateji təhlil şöbəsi üzərində cəmlənməsi məqsəduyğundur. Lakin standartın tələblərinin icrasından irəli gələn vəzifələr ADAU-nun iyerarxiyasının bütün səviyyələri ilə sıx bağlı olaraq digər vəzifəli şəxslər və struktur vahidləri üçün də konkret tələblər irəli sürür. Bununla əlaqədar olaraq universitet üzrə “İdarəetmə sisteminin tələblərinin icrası üzrə məsuliyyət, vəzifə və səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi cədvəli” (ADAU/BS/02) hazırlanmışdır və aidiyyəti üzrə çatdırılmışdır.

Nəticə

Əlbəttə ki, bir məqalədə ISO 21001:2018 standartının tələblərinin ADAU kimi böyük və mürəkkəb bir təhsil müəssisəsində tətbiqi ilə bağlı bütün məqamların açıqlanması qeyri-mümkündür. Düşünürük ki, təqdim etdiyimiz materiallar oxşar layihələrin digər təhsil müəssisələrində tətbiqi zamanı nəzərə alınə bilər.

Ümumiyyətlə ISO 21001:2018 standartının tətbiqi təhsil təşkilatlarında təhsilin məzmununun və texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi sisteminin inkişafı, təhsil sistemində idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təhsil sahəsində iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üçün imkanlar açır.

ISO 21001:2018 standartının tələblərinin Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində tətbiqi ilk növbədə strateji planlaşdırma, risklərin idarəedilməsi, akkreditasiya tələblərinə uyğunluğun təmin olunması, tədrisin planlaşdırılması, idarəedilməsi və qiymətləndirilməsi, zəruri təhsil infrastrukturunun idarəedilməsi, düzəldici və qabaqlayıcı fəaliyyətlərin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün ciddi zəmin yaratmışdır.

ISO 21001:2018-in tətbiqinin nəticələrini dərhal qiymətləndirmək mümkün olmayacaq. Lakin zaman keçdikcə bu standart təkcə ayrı-ayrı təhsil təminatçılarına deyil, eyni zamanda təhsil sektoruna və bütövlükdə iqtisadiyyata əhəmiyyətli fayda verə bilər.

Ədəbiyyat

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 19 iyun 2009-cu il № 833-IIIQ, <https://www.e-qanun.az/>
2. ISO 21001:2018 Educational organizations - Management systems for educational organizations - Requirements with guidance for use. <https://www.iso.org/standard/>
3. ISO 9001:2015 Quality management systems - Requirements, <https://www.iso.org/>
4. The Bologna Declaration, www.ehea.info, 19.06.1999

5. ISO 31000:2018 Risk management – Guidelines, provides principles, framework and a process for managing risk. <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management>
6. IEC 31010:2019, Risk management - Risk assessment techniques. <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management>
7. Обзор типовых организационных структур университетов. <https://euroasia-science.ru/tehnicheskie-nauki/>
8. <http://adau.edu.az/haqqimizda/nkiyf-stratgiyasi-665/>
9. http://www.adau.edu.az/telebe_memnunluq_sorgusu/
10. <http://adau.edu.az/contacts/>

Ph.D., G.G. Sharifov

Head of the Department of Quality Management of “Agricultural Procurement and Supply” LLC, member of the working group on the implementation of the ISO 21001:2018 standard at ASAU

**Experience of introducing ISO 21001:2018 standard in the republic of Azerbaijan:
main approaches and solutions**

Abstract

The most urgent problem in the field of education in modern conditions is the improvement of its quality. Strengthening the requirements for the quality of higher education has put forward the need to create, implement and maintain an efficient management system. To help educational service providers cope with this problem, the International Organization for Standardization (ISO) developed and introduced a standard called ISO 21001:2018 "Educational organizations - Management systems for educational organizations - Requirements with guidance for use" [2].

The article analyzes the experience of applying the requirements of the ISO 21001:2018 standard at the Azerbaijan State Agrarian University (ADAU) for the first time in the country. Definition of the context of the educational institution, classification of processes, division of responsibilities and requirements related to effective management are clarified, strategic development plan, descriptions of processes, data cards reflecting measurement criteria, risk management, management of inconsistencies, etc. information about the elements and document samples are provided.

Keywords: *ISO, educational institution, students, Bologna system, education quality, risk management, stakeholder satisfaction, discrepancy management, performance evaluation.*

Д.ф.э.н., Г.Г. Шарифов

*Нач. отдела управления качеством ООО “Аграрные закупки и снабжение”,
член рабочей группы по внедрению стандарта ISO 21001:2018 в АГАУ*

Опыт внедрения стандарта ISO 21001:2018 в Азербайджанской Республике: основные подходы и решения

Резюме

Наиболее актуальной проблемой в сфере образования в современных условиях является повышение его качества. Усиление требований к качеству высшего образования выдвинуло необходимость создания, внедрения и поддержания эффективной системы управления. Чтобы помочь поставщикам образовательных услуг справиться с этой проблемой, Международная организация по стандартизации (ISO) разработала и внедрила стандарт под названием ISO 21001:2018 «Образовательные организации. Системы менеджмента для образовательных организаций. Требования с руководством по применению» [2].

В статье анализируется опыт применения впервые в стране требований стандарта ISO 21001:2018 в Азербайджанском государственном аграрном университете (АГАУ). Уточняются определение контекста образовательного учреждения, классификация процессов, разделение ответственности и требования, связанные с эффективным управлением, план стратегического развития, описания процессов, карты данных, отражающие критерии измерения, управление рисками, управление несоответствиями и т.д., предоставляются элементы и образцы соответствующих документов.

Ключевые слова: *ISO, образовательное учреждение, обучающиеся, Болонская система, качество образования, управление рисками, удовлетворенность заинтересованных сторон, управление несоответствиями, оценка эффективности.*

UOT: 336.02:336.6, 338.43

KƏND TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏ TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Müşfiq Mahal oğlu Tükanov

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı

e-mail: mushvig.tukanov@bk.ru

Xülasə

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi bu sahənin fəaliyyətinin maliyyə təminatının gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Məqalədə aqrar sahənin maliyyə təminatının əsas mənbələri göstərilir, habelə maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması məsələlərinə baxılır. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının maliyyə təminatında dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin rolu və həmin vəsaitlərin istifadəsinin əsas istiqamətləri təhlil olunur. Bununla yanaşı, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə verilən güzəştli kreditlərin dinamikası araşdırılmış, aqrar istehsalçıların kredit vəsaitlərinə əlyətərliyinin yüksəldilməsi imkanları açıqlanmışdır.

Məqalədə, həmçinin kənd təsərrüfatının inkişafının investisiya amilinə baxılmış və bu sahənin investisiya cəlbediciliyinin artırılmasının vacibliyi göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, maliyyə, maliyyə təminatı, maliyyəyə çıxış, subsidiya, investisiya, maliyyəyə çıxışın təkmilləşdirilməsi.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrindəndir. Kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bilavasitə asılıdır və həm də kənd rayonlarında yaşayan insanların məşğulluq problemlərinin həllində bu sahənin önəmli rolu vardır. Ərzaq bolluğunun yaradılmasında, mühüm ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsində, kənd təsərrüfatı sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında səmərəli və işlək maliyyə mexanizmlərinin olması vacibdir.

Bu istiqamətdə mövcud olan problemlərə azərbaycanlı və xarici ölkə tədqiqatçılarından E.A. Quliyev, B.X. Ataşov, T.M. Nağibəyli, F.V. Rüstəmov, Ə. Dadaşov, N. Qasımova, D.İ. Fayzraxmanov, A.D. Xayrulina, L.F. Xazeyev, L.V. Popova, T.N. Buqayeva, A.C. Nəsimov, S.S. Ağayev, Ü.Ş. Məmmədova və digərlərinin əsərlərində baxılmışdır. Bunlarla belə, müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyəyə təminatının

daha səmərəli mexanizmlərinin işlənməsi zərurəti vardır və bu sahədə tədqiqatların dərinləşdirilməsi vacibdir.

Məqalədə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyəyə çıxış mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Məqalənin hazırlanmasında analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi iqtisadi metodlardan istifadəyə üstünlük verilmişdir. Baxılan problemlər üzrə müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri və elmi müddəaları nəzərə alınmış və müəllif mövqeyi bildirilmişdir.

Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının əsas mənbələri

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində və onun səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə təminatına dövlət dəstəyi obyektiv zərurət kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı üçün maliyyə bazasının yaradılması sahəyə dövlət dəstəyinin əsas məqsədlərindən biri olaraq qalır. Kənd təsərrüfatı istehsalında cari fəaliyyəti maliyyə resursları ilə təmin etmək, yeni texnologiyaların tətbiqi, mövcud risklərin sığortalınması, infrastrukturun inkişafı və s. üçün xeyli vəsait tələb olunur. Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatı bu sahədə təkrar istehsal prosesinin tələbatının vaxtında ödənilməsinə yönəldilmiş, dövlət orqanları və bazar strukturları tərəfindən toplanmış maliyyə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatının inkişafını səmərəli maliyyə mexanizmi olmadan təsəvvür etmək çətindir və buna görə də maliyyə tənzimlənməsi kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi sisteminin tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edir [1, s. 21].

Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas xüsusiyyətlərinə bir qayda olaraq təqvim və maliyyə ili ərzində pul və maddi resurslardan qeyri-bərabər istifadəyə səbəb olan fəaliyyətin mövsümi xarakteri daxildir. İstehsal dövrünün müddəti şübhəsiz ki, vəsaitlərin geri qaytarılma müddətinə və onların dövriyyəsinə təsir göstərir. Təbii-iqlim şəraitindən asılılıq çox vaxt məhsulun maya dəyərinin artmasına səbəb olan bir sıra profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalında maliyyə mənbələri şərti olaraq iki qrupa bölünür: daxili və xarici. Müəssisələrin müstəqil şəkildə formalaşdırdıqları vəsaitlər təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən, əmlakın satışından və s. əldə edilən gəlirlərdir. Beləliklə, özünümaliyyələşdirmə daxili mənbələrə, yəni istehsalın inkişafına ayrılan mənfəətin bir hissəsinə, amortizasiyaya, təsərrüfatdan əldə edilən gəlirlərə aiddir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin daxili maliyyə mənbələrindən istifadə imkanlarını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu yönümdə aqrar sektorda formalaşan vəziyyət çox vaxt kifayət qədər problemlidir. Bir sıra hallarda kənd təsərrüfatı müəssisələri kifayət qədər gəlir əldə etmir və buna görə kənddən maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə təcili ehtiyac yaranır [2].

Xarici mənbələr də öz növbəsində iki qrupa bölünür: borcla maliyyələşdirmə və əvəzsiz maliyyələşdirmə. Borcla maliyyələşdirməyə müəyyən bir investisiya növünə yönəlmiş məqsədli dövlət krediti, uzunmüddətli bank kreditləri və digər kredit resursları, əvəzsiz maliyyələşdirməyə isə qrantlar, geri qaytarılmayan maliyyə yardımları daxildir. Bunlarla belə, hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların kreditlə təminatının yaxşılaşdırılmasında yeni konsepsiyalara ehtiyac vardır [3, s. 99]. Xarici mənbələrdən biri də büdcə maliyyələşdirilməsidir. Bu kateqoriyaya adətən kənd təsərrüfatı sahəsinə qaytarılan və ya geri qaytarılmayan əsaslarla verilən vəsaitlər aid edilir.

Bir çox hallarda kənd təsərrüfatı sahəsində istehsalçıların kifayət qədər gəlir əldə edə bilmədiyi bir vəziyyət yaranır. Belə bir vəziyyətdə kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyi məsələsi xüsusilə

əhəmiyyətlidir. Təsərrüfat fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirməsinin əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq bu, birmənalı olaraq bütün tələbləri ödəmək üçün kifayət etmir. Toplanmış və mövcud təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatında genişləndirilmiş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün cəlb edilmiş maliyyə resurslarından daha çox istifadə edilir ki, onların arasında dövlət dəstəyi mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatı biznesi müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olduğundan iqtisadiyyatın bu sektorunda yığım alətlərindən və maliyyə resurslarından istifadəyə xüsusi ehtiyac duyulur.

Büdcə vasitəsilə dövlət kənd təsərrüfatının maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlət büdcə xərcləri hesabına kənd təsərrüfatı sahəsində sabitləşdirici maliyyə siyasəti apararaq bu sahədə maliyyə resurslarının səmərəli formalaşdırılmasına şərait yaratmalıdır. Təcrübədə büdcə xərclərinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə istifadəsi öz səmərəliliyini göstərməkdədir:

1. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına mineral gübrələrin alınması ilə bağlı xərclərin bir hissəsinin subsidiyalar hesabına ödənilməsi;
2. Modern kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarına, texnoloji yenilənməyə subsidiyaların verilməsi;
3. Kənd təsərrüfatının inkişafının aşağı səviyyədə olduğu bölgələrdə heyvandarlıq məhsulları üçün subsidiyaların verilməsi və yem istehsalında belə maliyyələşdirmənin genişləndirilməsi.

Birbaşa dövlət büdcəsindən subsidiyalar kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyə resurslarının mənbələrindən biridir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi qabaqcıl ölkələrin təcrübəsində bu sahədə istehsalçıların maddi-texniki təminatı üçün dövlət tərəfindən verilən subsidiyalar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, ərzaq bazarının tələbatına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması və strukturunun yenidən qurulmasına dövlət yardım göstərir [4, s. 176].

Subsidiyalar sayəsində investolar kənd təsərrüfatının inkişafı üçün prioritet sahələrə, yəni üzümçülük və şərabçılıq, bağçılıq, istixana komplekslərinin, meyvə və tərəvəz anbarlarının, iri logistik mərkəzlərin yaradılmasına, emal sənayesinin tikintisi və modernləşdirilməsinə, müasir yüksək məhsuldar maşın və avadanlıqların alınmasına fəal şəkildə investisiya qoyurlar. Subsidiyalaşdırma əsasında istifadə olunmamış pay torpaqlarının təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb edilməsi mümkün olmuşdur. Bu səbəbdən əkin sahələrinin strukturu xeyli dəyişmiş və təsərrüfat dövrüyyəsinə olan həcmi artmışdır. Həvəsləndirici tədbirlər hesabına əkin sahələrinin böyüdülməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli dərəcədə artmışdır [5, s. 262]. Son illər dövlətin maliyyə siyasətində kənd istehsalçıları arasında maliyyə resursları çatışmazlığının azaldılmasına yönəlmiş müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, sosial-iqtisadi proseslərin qloballaşması şəraitində kənd təsərrüfatına dövlət maliyyə dəstəyi gücləndirilmədən nə yerli kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini, nə də rəqabət qabiliyyətini artırmaq mümkün deyildir.

Kənd təsərrüfatında istehsal və sosial infrastrukturların inkişafı üçün büdcə vəsaitləri ilə yanaşı bütün növ investisiyaları cəlb etmək lazımdır. Ölkədə investisiya mühitinin səmərəliliyinin artırılması, kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb edilməsi, bu sahəyə investisiya qoyan təşkilatlar üçün əlverişli kredit və vergi şəraitinin yaradılması lazımdır [6, s. 110].

Kənd təsərrüfatı sahəsinin uğurlu fəaliyyətinin ən mühüm komponenti uzunmüddətli və etibarlı investorların olmasıdır. Bunun üçün kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşu şərtləri cəlbedici və şəffaf olmalıdır. Kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli dövlət investisiyaları olmadan uğurla inkişaf edə bilməz.

Kənd təsərrüfatında investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlət siyasətinin iki əsas istiqamətini fərqləndirirlər: investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması və investisiya fəaliyyətində dövlətin birbaşa iştirakı [8, s. 22-23]. Kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin azalması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təhdiddir. Kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində bu cür riskləri azaltmağa sektorlararası əlaqələrin optimallaşdırılması da kömək edə bilər [9].

Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşu üçün ümumi əlverişli şəraitin yaradılması investorların hüquqi müdafiəsi məqsədilə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı üçün investisiya mənbələrinin artırılması məqsədilə investorlara güzəştlərin və üstünlüklərin verilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, saxlanması, emalı və satışına investisiyaların təşviqi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə birgə müəssisələrin sayının artırılmasının stimullaşdırılması ilə bağlıdır.

Hazırda kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşu probleminin həlli yollarından biri kimi lizinq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilir. Lizinq Azərbaycanda uzun müddətdir ki, təsərrüfat subyektləri tərəfindən maşın və avadanlıqların alınmasının maliyyələşdirilməsi forması kimi istifadə olunur. Burada bir məsələyə diqqəti yönəltmək istərdik: dünya təcrübəsində lizinq verənlər bu bazar segmentində tələbi təhlil edir və yeni bazar boşluqlarının tapılmasından, yeni lizinq məhsullarının işlənilib hazırlanmasından, həmçinin əlavə xidmətlərin çeşidi və dəyəri baxımından məhsulların fərqləndirilməsindən ibarət yeni rəqabət üstünlüklərini müəyyənləşdirirlər [10, s. 281].

Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm maliyyələşmə mənbələrindən biri də kreditləşmədir. Kənd təsərrüfatında kredit münasibətlərinə ehtiyacın yaranmasına səbəb müəssisələrə pul axınının onun istifadəsi vaxtı ilə üst-üstə düşməməsi ilə bağlıdır. Elə hallar olur ki, müəssisələrin bəziləri məhsul satışından sonra müvəqqəti olaraq sərbəst vəsaitlər yaradır, bəziləri isə istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə müəyyən müddətə əlavə vəsait cəlb etmək zərurəti hiss edirlər.

Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması

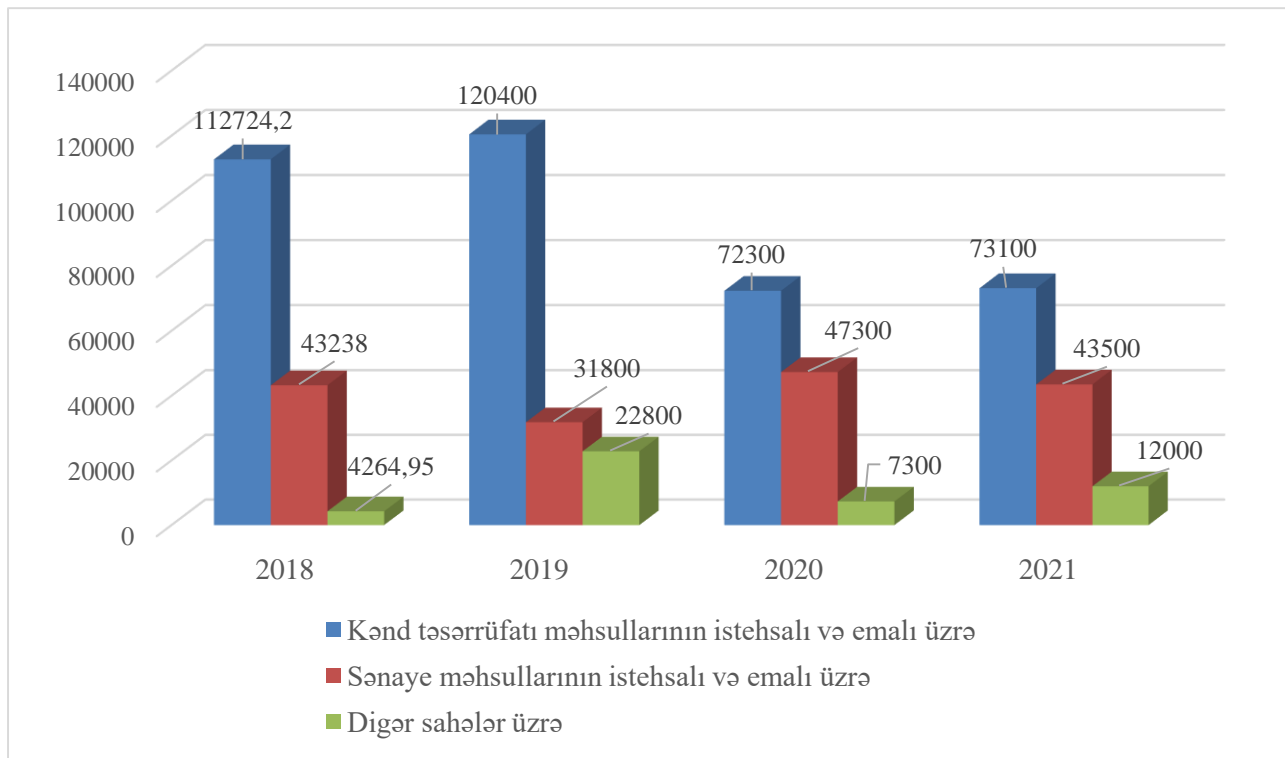
Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı strateji hədəflər ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə öz əksini tapmışdır [11]. Bu strateji sənəddə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin reallaşdırılması üçün işlək maliyyə mexanizmləri tələb olunur. Dövlət tərəfindən bununla bağlı davamlı tədbirlər görülür, o cümlədən aqrolizinq mexanizmi vasitəsilə əlavə maliyyə imkanları formalaşdırılır.

Eyni zamanda, görülən tədbirlərə baxmayaraq ölkəmizin kənd təsərrüfatında istehsalçılar bir sıra səbəblərdən maliyyə resurslarının çatışmazlığı ilə üzləşirlər. Odur ki, bu sahədə fəaliyyət göstərənlər kredit cəlb etmək məcburiyyətindədirlər [12, s. 112]. Kənd təsərrüfatı kreditləşməsinin özəlliyi mövsümi xərclərlə əlaqədə olur. Müasir şəraitdə istehsalçıların gəlir səviyyəsi aşağı olduğundan və girov təmin edə bilmədiklərindən bank qurumları kənd təsərrüfatına kredit verməkdə

marafılı deyillər. Kənd təsərrüfatı sahəsinin fəaliyyətini gücləndirmək və dayanıqlılığını gücləndirmək üçün işə bank kreditləşdirmə sistemini təkmilləşdirmək lazımdır [13, s. 45].

Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatının maliyyə təminatında bu sahədə məhsulların istehsalı və emalı üzrə Biznesin İnkişafı Fondu tərəfindən ayrılan güzəştli kreditlər əhəmiyyətli rola malikdir. Aşağıdakı diaqramın məlumatlarından görüldüyü kimi Fond tərəfindən qeyd edilən istiqamət üzrə ayrılan kreditlərin məbləği digər sahələri üstələyir.

Diaqram. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən güzəştli kreditlərin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü, min manat

Mənbə: Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur. <http://edf.gov.az/az/content/22>

COVID-19 pandemiyasının yayılması səbəbindən kənd təsərrüfatı istehsalçılara ayrılan güzəştli kreditlərin həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli azalmışdır. Məsələn, 2020-ci ildə bu azalma 2019-cu illə müqayisədə 48100,0 min manat və yaxud 66,5% təşkil etmişdir.

Kommersiya bankları tərəfindən yüksək faizlərin tələb edilməsi ilə bağlı bu qurumların kənd təsərrüfatını kreditləşdirmələrində çətinliklər yaranır. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatına bütün mənbələr üzrə ayrılan kreditlərin artmasının əsas səbəblərindən biri kreditlər üzrə zəmanət sisteminin təkmilləşdirilməsidir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud bazar vəziyyəti istehsal prosesinin innovativ əsaslarla həyata keçirilməsi, o cümlədən müxtəlif sahələrdə istehsal fəaliyyətində ən son nailiyyətlərin tətbiqi üçün keyfiyyətə yeni tələblər qoyur. Amma bunun üçün etibarlı, eyni zamanda işlək mexanizmlərə malik maliyyə təminatı vasitələri olmalıdır. Bu sahədə istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilən tədbirlər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl. Kənd təsərrüfatına dövlət maliyyə dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Maliyyə dəstəyi istiqaməti	Dövlət maliyyə dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr
Subsidiyalaşdırma	Müxtəlif ərazilər (regionlar) üçün büdcə dəstəyinin həcmnin müəyyən edilməsinə differensial yanaşma. Əlverişsiz şəraitdə işləyən kənd təsərrüfatı istehsalçıların ayrılması.
Kredit verilməsi	Zəmanətli kredit sxemlərindən istifadə. İpoteka kreditləşməsinin inkişafı. Lizinqin inkişafı.
Sığorta	Sığorta xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və təkrarsığorta sisteminin yaradılması.
Qiymətlərin tənzimlənməsi	Kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən satılan məhsullara minimum zəmanətli qiymətlər sisteminin tətbiqi.
Vergitutma	Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən damazlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı zamanı ƏDV-dən azad edilmə prosedurlarının təkmilləşdirilməsi. Kənd təsərrüfatında investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyəyə çıxışı ilə bağlı problemlərin daha səmərəli həlli yollarının müəyyənəndirilməsi zəruridir. Nəzərə alınmalıdır ki, maliyyəyə təminatının yaxşılaşdırılması hesabına kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək rentabelliği təmin oluna bilər. Bu da müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Aqrar sahədə maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi vacibdir. İlk növbədə kənd təsərrüfatı sahəsində əlverişli kreditləşdirmə şəraiti yaradılması və bankların bu istiqamətdə fəallığının artırılmasının stimullaşdırılması məqsədəuyğundur. Nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalçıların bank kreditlərinə əlyətərliliyinə yol açılmış olacaqdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində sahibkarların kredit almaq imkanlarını genişləndirən müəyyən qurumların, məsələn, kənd təsərrüfatı krediti istehlak kooperativlərinin, qarşılıqlı yardım fondlarının və s. rolunun artırılması da məqsədəuyğundur.

Qeyd edilənlərlə yanaşı kənd təsərrüfatı sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması istiqamətində daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Nəsimov, A.C. Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. İqtisad elmləri sahəsində fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Gəncə, 2021. –32 s.
2. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). / B.X. Ataşov. – Monoqrafiya. Bakı, “Kooperasiya” – 2017, – 536 s.

3. Məmmədova, Ü.Ş. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditqaytarma qabiliyyətinin və kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi // “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı, 2021, № 4 (38). –94-102.
<https://agroeeconomics.az/az/article/79/kend-teserrufati-istehsalcilarinin-kreditqaytarma/>
4. Nağıbəyli, T.M. Azərbaycanca kənd təsərrüfatının inkişafı və dövlət-özəl əməkdaşlığı. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı, 2020, № 4 (34), s. 174-177.
<https://agroeeconomics.az/az/article/103/azerbaycanda-kend-teserrufatinin-inkisafi-ve-dovle/>
5. Rüstəmov, F.V. Aqrar sahənin tənzimlənməsində modernləşmə məsələləri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərlər, №6, 2019, s. 260-267.
6. Qasımova, N. Modernləşmə - kənd təsərrüfatının innovativ inkişafının əsasını təşkil edir. “Geostrategiya” jurnalı, mart-aprel 2020, № 02 (56), s. 108-112.
7. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı: Kooperasiya, 2018. – 480 s.
8. Тю, Л.В. Развитие инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве региона: дис. док. юрид. наук. Новосибирск, 2016. 50 с.
9. Файзрахманов, Д.И., Хайруллина, А.Д., Хазеев, Л.Ф. Инвестиционные риски в сельском хозяйстве и интеграция механизма их управления в общую систему менеджмента предприятия // Вестник Казанского ГАУ. 2019. № 3 (54). С. 173-177.
10. Попова, Л.В. Воспроизводство основного капитала в сельском хозяйстве: совершенствование агролизинга / Л.В.Попова // Известия Нижневолжского агроуниверситетского комплекса: Наука и высшее профессиональное образование. – 2017. – № 4(48). – С. 280-288.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. / – Bakı, 2016. – 177 s.
12. Dadaşov, Ə. Azərbaycanca fermer təsərrüfatlarının kreditləşmə mexanizminin əsas xüsusiyyətləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2019, 1 (138), s. 109-121.
13. Бугаева, Т.Н. Актуальные проблемы финансового обеспечения сельского хозяйства. Научный вестник: Финансы, банки, инвестиции - 2018 - №1, с. 41-47.
14. Ağayev, S.S. Kənd təsərrüfatında alternativ maliyyə alətlərindən istifadə imkanları // “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı, 2021, № 2 (36) –37-43.
<https://agroeeconomics.az/az/article/49/kend-teserrufatinda-alternativ-maliyye-aletlerinde/>

M.M. Tukanov

Ph.D. student of the Agricultural Research Center

Directions for improving agricultural financial supply

Abstract

The development of agriculture in Azerbaijan is closely related to the strengthening of financial support for the activity of this field. The article shows the main sources of financial support of the

agricultural sector, as well as considers the issues of improving financial support. In modern conditions, the role of funds allocated from the state budget in the financial provision of agriculture and the main directions of the use of those funds are analyzed. At the same time, the dynamics of preferential loans given by the Entrepreneurship Development Fund for the production and processing of agricultural products were investigated, and the possibilities of increasing the availability of credit funds of agricultural producers were revealed.

The article also considered the investment factor of agricultural development and indicated the importance of increasing the investment attractiveness of this field.

Keywords: agriculture, finance, financial security, access to finance, subsidies, investments, improvement of access to finance.

М.М. Туканов

Диссертант Центра аграрных исследований

Направления улучшения финансового обеспечения сельского хозяйства

Резюме

Развитие сельского хозяйства в Азербайджане тесно связано с усилением финансового обеспечения деятельности в этой сфере. В статье показаны основные источники финансового обеспечения аграрного сектора, а также рассмотрены вопросы совершенствования финансового обеспечения. Проанализирована роль средств, выделяемых из государственного бюджета в финансовом обеспечении сельского хозяйства и основные направления использования этих средств в современных условиях. Наряду с этим, исследована динамика льготных кредитов, выдаваемых Фондом Развития Предпринимательства на производству и переработку сельхозпродукции, и выявлены возможности повышения доступности кредитных средств сельхозпроизводителей.

В статье также рассмотрен инвестиционный фактор развития сельского хозяйства и указано на важность повышения инвестиционной привлекательности данной сферы.

Ключевые слова: сельское хозяйство, финансы, финансовая обеспеченность, выход к финансам, субсидии, инвестиции, субсидии для инвестиций, совершенствование выхода к финансам.

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin məndə istinadlar göstərilməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

To the authors' attention

Requirements when submitting articles for publication in the scientific-practical journal "Agricultural Economics" of the Agricultural Research Center:

- ✓ The structure of the presented articles should be in accordance with the generally accepted standards and requirements set by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
- ✓ Title (UOT code, title of article not more than 10-12 words, author(s)' name, patronymic, surname, scientific degree and scientific name, name of organization in which it works, position, e-mail address and telephone numbers are shown in sequence), *summary* (consisting of 150-200 words), *introduction* (the urgency of the research topic, the level of study, the hypothesis of the research, the purpose of the research are shown), *research methods*, *problem analysis*, *conclusion* (including suggestions made as a result of the research) sections, as well as a list of literature used with references in the text should be given. Literature should be shown alphabetically, sequentially numbered in the languages in which they are published.
- ✓ The volume of articles should not exceed 10-12 standard pages. The text should be written in the WORD program, with an interval of 1,15, Times New Roman-12-dimensional shrift.
- ✓ Articles can be published in three languages - Azerbaijani, English and Russian.
- ✓ At the end of the article (after the list of literature), in addition to the written language, summary and keywords should be given in two other languages, the summary should also include the subject, author(s) name, patronymic, surname, scientific degree and scientific name, name of organization in which it works, position, e-mail address and telephone numbers, the article should be signed by the author(s).
- ✓ The article should be submitted to the journal with a letter on behalf of the editor-in-chief, with the opinion of the scientific expert on the profile of the article, in a separate file and in an electronic form. The article can be published after the positive feedback given by the experts of the journal.
- ✓ Two articles of the author(s) can not be published in one issue of the journal.

Articles that do not meet these requirements are not published and manuscripts of published articles are not returned.

Note: The requirements of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for publication of the main scientific results of the dissertations were taken into account.

Вниманию авторов!

Требования, предъявляемые при подаче статьи для публикации в научно-практическом журнале “Экономика сельского хозяйства”

Центра аграрных исследований:

- ✓ Структура представленных статей должна соответствовать общепринятым стандартам и требованиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.
- ✓ В статье *заголовок статьи* (последовательно указывается код УДК, название статьи не более 10-12 слов, имя автора(ов), отчество, фамилия, ученая степень и ученое звание, название организации, в которой работает, должность, адрес электронной почты и номера телефонов), *резюме* (составляющее 150-200 слов), *введение* (указывается актуальность исследуемой темы, уровень изученности, гипотеза исследования, цель исследования), *разделы методики исследования, анализ проблемы, заключение* (с указанием также предложений, выработанных в результате исследования) также в тексте должен быть приведен список использованной литературы с указанием ссылок. Литература должна быть указана на языках, на которых она напечатана, в алфавитном порядке, с последовательной нумерацией.
- ✓ Объем статей не должен превышать 10-12 стандартных страниц. Текст должен быть написан в программе WORD, через 1,15 интервала, Times New Roman-шрифтом 12 размера.
- ✓ Статьи могут быть опубликованы на трех языках - азербайджанском, английском и русском.
- ✓ В конце статьи (после списка литературы), кроме языка, на котором она написана, должны быть приведены резюме и ключевые слова на двух других языках, в резюме также должны быть указаны тема, имя автора(ов), отчество, фамилия, ученая степень и ученое звание, наименование организации, в которой работает, должность, адрес электронной почты и номера телефонов, статья должна быть подписана автором(ами).
- ✓ Статья в журнал должна быть представлена письмом на имя главного редактора, с заключением специалиста ученой степени по профилю статьи, в отдельном файле в печатном варианте и в электронной форме. Статья может быть опубликована после положительного отзыва экспертов журнала.
- ✓ Две статьи автора(ов) не могут быть опубликованы в одном номере журнала.

Статьи, не отвечающие этим требованиям, не публикуются, а рукописи опубликованных статей не возвращаются.

Примечание: При определении этих условий были учтены требования, предъявляемые Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики к научным публикациям, рекомендованным для публикации основных научных результатов диссертаций.

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*

Çapa imzalanmışdır: 30.09.2022

Formatı: 84x108 1/8

Həcmi: 11.5 ç. v.

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi

Tel.: (+994 12) 514 73 73; mob.: (+994 70) 344 76 01

e-mail: zerdabi_em@mail.ru

